

TARTU ÜLIKOOL
EESTI JA ÜLDKEELETEADUSE INSTITUUT
EESTI KEELE OSAKOND

Piret Kivi
LADINA KEELE MÕJUST 17. SAJANDI EESTI KEELELE
JOHANN HORNUNGI „GRAMMATICA ESTHONICA“ PEATÜKI „DE VERBO“
NÄITEL
Bakalaureusetöö

Juhendaja PhD Külli Habicht

TARTU 2022

Autorsuse kinnitus

Kinnitan, et olen käesoleva lõputöö ise kirjutanud ning toonud korrektselt välja teiste autorite panuse. Töö on kirjutatud lähtudes Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituudi lõputöö nõuetest ning on kooskõlas heade akadeemiliste tavadega.

Sisukord

Sissejuhatus	5
1. Ajalooline kontekst	8
1.1. 17. sajand Eestis ja Euroopas	8
1.2. 17. sajandi eesti keelest	11
1.3. Johann Hornungi elust ja keelelisest tegevusest	13
2. Materjal ja meetod.....	28
2.1. „Grammatica Esthonica“	28
2.2. „Grammatica Esthonica“ tõlkeprobleemidest	36
3. Ladina keele mõju „Grammatica Esthonica“ verbikirjeldusele	38
3.1. Verbi <i>olema</i> pööramisest.....	38
3.2. Infinitiivist.....	42
3.3. Akusatiiv koos infinitiiviga.....	44
3.4. Gerundium.....	47
3.5. <i>Saama</i> -futuurum.....	48
4. Järeldused	54
Kokkuvõte	57
Influences of Latin on 17th century Estonian in „De Verbo“ of Johann Hornung’s „Grammatica Esthonica“ (1693). Summary.....	59
Kirjandus	63
Internetiallikad	68
Lisa 1. „Grammatica Esthonica“ sisukorra tõlge	72

Lisa 2. Peatüki „Verbist“ („De Verbo“) tõlge	76
Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja üldsusele kättesaadavaks tegemiseks .	99

Sissejuhatus

Eesti kirjakeele loomises mängisid ainurolli sakslased (Paul 1999: 77; Laanekask 2004: 19). Nende seas oli nii Saksa aladelt Eesti aladele ümberasunud isikuid (nt Heinrich Göseken¹, Reiner Brockmann²) kui ka kohalikke baltisakslasi (nt Heinrich Stahl³, Adrian Virginius⁴). Luteri kirik peab oluliseks emakeelset jumalasõna ning seega oli saksa soost kirikuõpetajate tegelemine eesti keelega mitte huvist ajendatud tegevus, vaid kohustuslik töö. Rootsi aja lõpus tuli pastoritel osata piisavalt eesti keelt suhtlemise ja jutluse pidamise jaoks (Paul 1999: 300). Suhtlejate ja jutlustajate kõrval oli aga ka kirikuõpetajaid, kes jõudsid oma eesti keele õpingutes väga kaugele ning kelle töö andis hiljem olulise panuse eestlusele ning eestlastele kui kultuurrahvale. Eesti keelde on varem tõlgitud Johannes Gutsloffi „Observationes Grammaticae circa linguam Esthonicam“ (Gutsloff 1998 [1648]). Gutsloffi tõlge ja sellega kaasnev lõputöö kirjutati algselt eesti filoloogia lõputööna (Lepajõe 1998).

17. sajandil toimunud töö eesti kirjakeelega on huvitav, oluline, eesti kultuuri rikastav ning väärib enamat uurimist. Raamatus „Eesti Piiblitõlke ajalugu“ väidetakse, et romaani rahvastel oli ladina keelt õppida germaani rahvastest lihtsam (Paul 1999: 94). Väide võib olla õige, kui germaani keele all peetakse silmas nt inglise keelt. Romaani keelte sõnavara sarnaneb ladina keele omaga, sest sealt on see suures osas pärit. Muus osas (ehk keele puhul olulisemas osas) on ladina keele sarnasus saksa keelega suurem (kolm sugu, käänamisparadigma, gerundiiv). Ka eestlased taipavad sageli ladina keele

¹ EEVA. Heinrich Göseken. Veebiaadress: <https://utlib.ut.ee/eeva/index.php?lang=et&do=autor&aid=35>. [Vaadatud: 06.04.2022].

² EEVA. Reiner Brockmann. Veebiaadress: <https://utlib.ut.ee/eeva/index.php?lang=et&do=autor&aid=27>. [Vaadatud: 06.04.2022].

³ EEVA. Heinrich Stahl. Veebiaadress: <https://utlib.ut.ee/eeva/index.php?lang=et&do=autor&aid=99>. [Vaadatud: 06.04.2022].

⁴ EEVA. Adrian Virginius. Veebiaadress: <https://utlib.ut.ee/eeva/index.php?lang=et&do=autor&aid=60>. [Vaadatud: 06.04.2022].

struktuure romaani rahvastest kiiremini. Viimane lause on eestlaste jaoks oma konstruktsiooni poolest tavaline, romaani rahvad tahaksid aga näha lauset: „Ka eestlased taipavad ladina keelt kiiremini *kui romaani rahvad*.“ Ladina keeles saab selliseid lauseid teha kahte moodi.

Eesti keele puhul on oluline fakt, et eesti kirjakeelt arendasid mitte-eestlased, keda ajendasid oma eesti keele alast tööd tegema eeskätt luterlikust usupuhastusest tekkinud nõuded: pühakiri pidi saama ligipääsetavaks lugeja emakeeles (Linn 2013: 370). Eesti keelt arendavad mitte-eestlased olid kirikuõpetajad, keda kõiki iseloomustas ajastule omane ühisosa: nad olid saanud väga suure osa oma haridusest ladina keeles (muuhulgas peab arvestama faktiga, et tegemist oli teoloogidega). Ajastut ennast iseloomustab ladina keele ja nn rahvakeelte diglossiline suhe, kuid seda juba olukorras, kus rahvakeelte prestiiž oli tõusuteel (Linn 2013: 361). Siiski kirjeldati rahvakeeli – ka tüpoloogiliselt väga erinevaid keeli – ladina keele süsteemis (Linn 2013: 369). Niisiis saab eeldada eesti kirjakeele ja varauusaja ladina keele omavahelisi seoseid, mida soovin oma töös avada. Üritan töös näidata eesti kirjakeele arengut/muutust läbi grammatikakirjanduses tekkinud arengu/muutuse 17. sajandi lõpus. Pean teemat oluliseks, kuna leian, et kirjakeele puhul on olulised juured. Mida kaugemal minevikus need juured on, seda parem keelele ning inimestele, kelle jaoks see keel on nende esivanemate keel ja emakeel. Soovin, et ka edasises keelekorralduses ja keelehooldes kasutataks märgatavalt rohkem varauusaegset materjali (grammatikaid, piiblitõlkeid) ning pigem välditaks hoogtöö korras uudissõnade loomist.

Bakalaureusetöös on püstitatud alljärgnevad uurimisküsimused:

- Millised konstruktsioonid kattuvad ladina ja 17. sajandi eesti keeles?
- Kas eesti keeles on käibel konstruktsioone, mis ei pruugi tunduda eestipärased, mida aga siiski kasutatakse ning mis on olemas ladina keeles?
- Kas on olemas konstruktsioone, mis kattuvad ladina ja eesti keeles, kuid puuduvad saksa keeles?

Uurimistöö põhineb Johann Hornungi 1693. aastal avaldatud teosel „Grammatica Esthonica” („Eesti keele grammatika”), mille panin enda jaoks ümber eesti keelde, sest seda raamatut ei ole siiani eesti keelde tõlgitud. Kuna bakalaureusetöö maht on piiratud, siis piirdun töö analüüsis osas ainult peatükiga „De Verbo“ („Verbist“) ning kasutan vajadusel toetava lisamaterjalina teisi raamatu osasid.

Esimeses peatükis annan põgusa ülevaate 17. sajandi ajaloolisest kontekstist, 17. sajandi eesti keelest ja Johann Hornungi elust. Teises peatükis tutvustan materjali ja tööd materjaliga. Kolmanda peatüki pühendan analüüsile. Töö lisad on Johann Hornungi „Grammatica Esthonica“ sisukord koos tõlkega eesti keelde ning peatüki „De Verbo“ tõlge.

1. Ajalooline kontekst

1.1. 17. sajand Eestis ja Euroopas

17. sajand oli oma olemuselt vägivaldne sajand, sest üks sõda järgnes teisele. Lundi Ülikooli (asutatud 1666⁵) moto ja logo võtavad ajastu vaimu ülihästi kokku. Ülikooli moto on: „Ad utrumque“, mis on lühendatud versioon ladinakeelsest lausest: „Ad utrumque paratus“ („Kummakski valmis“ ehk „Mõlemaks valmis“). Logol on kujutatud lõvi, kellel on peas kroon. Paremas käpas hoiab lõvi tõstetud mõõka. Vasakut käppa hoiab ta lahtise raamatu peal.⁶ 17. sajandi tudeng pidi olema valmis vajadusel (ning see vajadus ei olnud tihti abstraktne) õpingud katkestama ning minema rindele.

Tolle aja suurima rahvaarvuga riik oli Euroopas Prantsusmaa (Laur 2016: 194). Prantsusmaast sai just 17. sajandil ülimalt mõjuvõimas riik, sest 1659. aasta Püreneede rahuga suutis ta võtta Hispaanialt hegemoonia (Laur 2016: 243). Eestlaste vaatenurgast oli 17. sajandil oluline riik kindlasti Rootsi, mis oli kuni kaotuseni Põhjasõjas (1700–1721) üks Euroopa suurriikidest. Väikeses Põhjasõjas (1655–1660) oli Rootsi olnud Poola vastu edukas ning Poola tunnustas Rootsi ülemvõimu tänapäeva Eesti aladel (Laur 2016: 305). Kui 17. sajandi esimesse poolde langeb Kolmekümneaastane sõda (1618–1648), siis sajandi lõpus on Eesti vaatenurgast oluline ka Üheksaaastane sõda (1688–1697), milles Euroopas tugevalt domineerima hakanud Prantsusmaa võitles „kõigi“ vastu ning milles Rootsi osales kuni 1691. aastani. See sõda ohjeldas Prantsusmaa suuri plaane Euroopas (Laur 2016: 245).

17. sajandisse langeb Prantsusmaal ka riigi tsentraliseerituse järsk kasv (Päikesekuningas, Versailles). Seoses Prantsusmaa tugeva esiletõusuga muutus Lääne-Euroopas väga oluliseks prantsuse keel. Siiski püüdis Austria õukond prantsuse keele

⁵ vrd Kärde rahu (1661).

⁶ Lunds Universitet. Veebiaadress: <https://www.lu.se/>. [Vaadatud 10.04.2022].

mõjuvõimule vastu seista ning see olevat õnnestunud 18. sajandi keskpaigani (Laur 2016: 261). 17. sajandi saksa keeleteaduses oli küll soov teha saksa keelest samasugune kõrgkeel, kui selleks oli saanud prantsuse keel (Ross 2019: 62), kuid 17. sajandil oli ka saksa keel siiski rahvakeel. Kõrgkeelte staatuses olid ladina ja – uue tulijana – prantsuse keel. Olgu olulise daatumina ja võrdlusmomendina ära toodud 1844⁷. Just sellel aastal kaotas ladina keel Ungaris riigikeele staatuse. Ladina keel oli seega tähtis veel 1693. aastast (mil Hornung kirjutas eesti keele grammatika) oluliselt hilisemal ajal. Seda ka Eesti aladel. Karl Ernst von Baer (1792–1876) kirjutas oma sageli tsiteeritud teose „De morbis inter Esthonos endemicis“ („Eestlaste endeemilistest haigustest“) (1814) mitte saksa, vaid ladina keeles (Baer 1814).

17. sajand markeeris Rootsi kui suurvõimu viimast sajandit. Järgnenud katastroofiline Põhjasõda (1700–1721) lükkas Rootsi Euroopas tagaplaanile ning mängis ümber siinse piirkonna jõujooned. Seega märgib Johann Hornungi grammatika (1693) ühe ajastu lõppemist ning paneb sellele omamoodi punkti.

17. sajand oli maailmavaateliselt Euroopas oluline murdepunkt. Esile tõusis teaduslik-ratsionaalne maailmavaade. Just tol ajastul tegutsesid sellised isikud nagu René Descartes (ladina keele kaudu tihti tuntud ka kui Renatus Cartesius)⁸ (1596–1650), Galileo Galilei (1564–1642), Pierre de Fermat (1601–1665), Thomas Hobbes (1588–1679), Johannes Kepler (1571–1630), Gottfried Wilhelm Leibniz (1646–1716), John Locke (1632–1704), Isaac Newton (1643–1727), Blaise Pascal (1623–1662), Benedictus Spinoza (1632–1677). Liikumine jumalakesksest maailmapildist inimkesksesse süvenes, sest loodusteadustes avastati pidevalt midagi juurde ning avastusi sai kirja panna matemaatiliste valemite abil (Salumaa 1998: 11), mis tekitas juurde enesekindlust ja uhkustki. Selline mentaliteedi muutus pidi paratamatult tekitama ka palju suurema huvi rahvakeelte vastu, mida on eesti keele puhul näha 17. sajandil trükitud eesti keele grammatikate arvust.

⁷ Kingdom of Hungary. Veebiaadress: https://www.newworldencyclopedia.org/entry/Kingdom_of_Hungary. [Vaadatud 10.04.2022].

⁸ „Arutlus meetodist“ ilmus 1637. aastal ehk samal aastal kui Heinrich Stahli eesti keele grammatika (Rätsep 1987: 715).

Oma eesti keele grammatikad andsid välja:

- 1637. aastal Heinrich Stahl (1600–1652)⁹. Raamatu puhul jääb kohe silma, et autori eesnimi on ladinakeelne *Henricus*, mida näeme esilehel ablatiivis (*Henrico*). Ablatiiviga väljendatakse ladina keeles selles kohas *kelle poolt* kirjutatud.
- 1648. aastal Johann Gutsloff (surnud 1657)¹⁰ (Gutsloff:1998 [1648])
- 1660. aastal (eeldataval Johann Hornungi sünniaastal) Heinrich Göseken (1612–1681)¹¹. Tema puhul jääb lisaks eesnime *Henricus* ablatiivile (*Henrico*) ka silma, et ta on oma perekonnanime ladinapärasemaks muutnud: *Gösekenio* on *Gösekenius* ablatiivis.
- 1693. aastal Johann Hornung (*ca* 1660–1715)¹² (Hornung 1977 [1693])

Arvestades liikumise algpunkti, mis oli ladina keel, ei saa imeks panna, et suhe ladina keelega oli nendes grammatikates väga suur. Nt on Stahli grammatika kohta teada, et ta võttis oma eesti keele grammatika koostamisel eeskujuna Donatuse elementaargrammatikast ja Chytraeuse raamatust „Grammatica Latina“ (Rätsep 1987: 714).

17. sajandil peeti Eesti aladel teenivate kirikuõpetajate seas oluliseks jutlustada eesti keeles (Paul 1999: 198). Kirikuõpetajate eesti keele oskus ei olnud alati piisav. On teada, et talupojad kurtsid tihti kirikuõpetaja ebapiisava keeleoskuse üle, kuid Karula

⁹ Stahl, Heinrich 1637. *Anführung zu der Esthnischen Sprach, auff Wolgemeinten Rath, und Bittliches Ersuchen, publiciret von M. HENRICO Stahlen. Revall, Druckts Chr. Reusner der älter, in Verlegung des Authoris. M.DC.XXXVII* | DIGAR. Veebiaadress: <https://www.digar.ee/arhiiv/et/kollektsioonid/20560>. [Vaadatud: 04.04.2022].

¹⁰ Gutsloff, Johann 1648. *OBSERVATIONES GRAMMATICAE circa linguam ESTHONICAM* | DIGAR. Veebiaadress: <https://www.digar.ee/arhiiv/et/collections/20384>. [Vaadatud: 06.04.2022].

¹¹ Göseken, Heinrich 1660. *Manuductio ad Linguam Oesthonicam, Anführung zur Öhstnischen Sprache, Bestehend nicht alleine in etlichen praeceptis und observationibus, Sondern auch In Verdolmetschung vieler Teutschen Wörter. Der Öhstnischen Sprache Liebhabern mitgetheilet Von HENRICO GÖSEKENIO, Hannovera-Brunsvigo, Der Christlichen Gemeine zu Goldenberg in der Wyck Pastore, der umbliegenden Land Kirchen Praeposito, und des Königl. Consistorij zu Reval ordinario Assessore. Reval: Adolph Simon. Veebiaadress: <https://galerii.kirmus.ee/grafo/raamat.php?id=243>. [Vaadatud 04.04.2022].*

¹² Hornung, Johann 1693. *Grammatica Esthonica*. Veebiaadress: <https://dspace.ut.ee/handle/10062/9996>. [Vaadatud 06.04.2022].

talupojad hoopistükki kaitsesid 1701. aastal Johann Hornungit konsistooriumi ees, kui Hornungit süüdistati alkoholi liigtarvitamises (Pöldvee 2013: 389). Pärast Hornungi grammatika lugemist ja tõlkimist ei saa olla vähimatki kahtlust, miks talupojad seda tegid. Hornungi omapära on kolonisti mentaliteedi puudumine, mis on unikaalne ja ka imetlusväärne. Nt paneb Hornung tähele, et nii ladina kui ka eesti keel teevad vahet asesõnade *tema* ja *oma* kasutusel (Hornung 1693: 65), saksa keel seda teatavasti ei tee. Näiteid, kus Hornung tajub eestlaste keele keerukust ning selle läbi eestlaste intelligentsi, on tema raamatus teisigi, ning need leiavad käsitlemist bakalaureusetöö analüüsisosas. Kuna grammatikas tuleb välja Hornungi austus ning suur huvi eesti keele ja eestlaste vastu, siis ei saa imeks panna, et talurahvale ta hoolimata alkoholi kuritarvitamisest meeldis. Oluline on ka mainida, et Hornung ei tegele eestlaste tagaplaanile surumisega. Ta kasutab julgelt väljendit „*apud Esthones*“ (eestlaste seas) (Hornung 1693: 12) ehk „eestlaste seas öeldakse“, mitte „eesti keeles öeldakse“.

1.2. 17. sajandi eesti keelest

17. sajandi kirjakeele tekstidest on säilinud pastor Georg Mülleri sajandi algusaastatel peetud 39 jutlust. Tolle aja põhjajaeesti keel on tugevalt seotud soomepärase kirdemurretega, nt *mennut* (*läinud*, soome keeles *mennyt*), *ewat* ([*nad*] *ei*, soome keeles *eivät*). Müller kasutab ka muude murrete sõnu, mis on eeldatavalt pärit suhtlusest mujal teenivate ametivendadega. (Saareste 1940: 343). Seega iseloomustab 17. sajandi eesti kirjakeelt juba teatav murrete segunemine ning murdepiiride hägustumine, mis tekkis nii kirikuõpetajate omavahelise suhtluse kui ka sama pastori teenimise tõttu erinevates piirkondades. Eeldatavalt tekkisid sellised muutused esmalt kirjakeeles ning seoses kirjaoskuse suurenemisega maarahva seas liikus laene teistest murretest ka kõnekeelde.

Ka Stahli eesti keel, mis näitab idapoolset põhjajaeesti keelt Rootsi ajal ja lisab sellele germanisme (Saareste 1940: 344), laenab muudest eesti keele murretest, sealhulgas isegi lõunamurretest (Saareste: 345–346). 17. sajandi esimesest poolest on säilinud veel

Soomest pärit pastori „Turu käsikiri“, mille keel on tugevate soome mõjutustega, Lars Vigaeuse jutlused ja „Saaremaa käsikiri“ (Saareste 1940: 346).

Lääne-Eestis töötas Heinrich Göseken, kes kirjeldab piirkonna keelt oma 1660. aastal ilmunud teoses „Manductio ad Linguam Oesthonicam“ (Saareste 1940: 346). Tegemist on esimese teosega, kus eesti keele murdeid pikemalt käsitletakse (VAKK). Siiski jääb Gösekeni eesti keel oma arhailisuses selgesti Stahli leeri (Saareste 1940: 346).

Oma 17. sajandi kolleegide tööle tagasi vaadanud Eduard Ahrensi (1803–1863) jaoks on Stahl eesti keele türann. Kuigi Stahli eesti keele sõnavara on suur, surus ta keele saksa keele Prokrustese süngi, eitades näiteks laadivaheldust, mida Ahrens nimetab mutatsiooniks (Ahrens 2003 [1845]: 31). Samuti tõi Stahl eesti keelde kunstlikke artikleid: *üks, see, need*. Loomulikult on „kunstlike artiklite“ puhul tegemist „tõlgetega“ saksa keelest. Pean siiski oluliseks lisada, et minevikus toimus vastupidine protsess ladina keelest teistesse keeltesse ehk sõnad, mille tähendus on ladina keeles: *üks, see, need*, muutusid teistes keeltes artikliteks. Romaani keeltes on vanad ladinakeelsed tüved selgelt äratuntavad, germaani keelte puhul saab rääkida tõlgetest (Desessard, Fischer, Gagneur 2013: 15–16; 105–106).

Stahlile ja tema mõttekaaslastele astus 17. sajandil vastu Karula pastor Johann Hornung. Ahrens toob näitena 1695. aastal Riias ilmunud kodu- ja käsiraamatu, mis on eelnenud samalaadsest teosest keeleliselt tugevalt erinev. (Ahrens 2003 [1845]: 31) Ahrens peab oluliseks rõhutada Hornungi seisukohtades alljärgnevat punkte:

1. Ehe eesti keel. See pole päris veatu, kuid Ahrens tõdeb, et Hornung on selgelt päriselt soovinud kirjutada nii, nagu eestlased räägivad, ja „juurida välja Stahli hullud trikid“ (Ahrens 2003 [1845]: 31).

2. „Mutatsioon“ (ehk laadivaheldus) on jõuliselt tagasi. Ahrensi arvates kohati isegi liiga jõuliselt, sest kui Stahl liialdas laadivahelduslike sõnade tugeva astme vormiga, siis Hornung teeb sedasama nõrkade vormidega. (Ahrens 2003 [1845]: 31)

3. Olemas on „eitav konjugatsioon“ ehk soomepärase eitus (Ahrens 2003 [1845]: 31). Mitmes eesti keele sugulaskeeles (nt vadja keeles) ja ka mõnes eesti murdes on eitusverbi pöördvormid ka tänapäeval olemas (Prillop, Saar 2020: 185).

4. Artiklit ja muid saksa „iseärasusi“ enam ei ole ja „indefiniitset kaasust“ kasutatakse õigesti (Ahrens 2003 [1845]: 31). Indefiniitse kaasuse all peab Ahrens silmas mitmuse partitiivi¹³.

Lisaks Ahrensi tähelepanekutele on oluline, et Hornungi raamatus mainitakse teadaolevalt esmakordselt teise ja kolmanda välte erinevust. Hornung nimetab seda nähtust ladinakeelse terminiga *tonus* (*toon* või *rõhk*). Ta paneb seda erinevust tähele teatavat tüüpi sõnade kohta (nt *nael*), mis on kirjapildilt genitiivis ja akusatiivis ühesugused, aga häälduselt erinevad. (Prillop 2020: 153)

1.3. Johann Hornungi elust ja keelelisest tegevusest

Kuigi Johann Hornung on Eesti ajaloos ning eelkõige eesti keele ajaloos oluline isik, on andmed tema elu kohta pigem napid ja kohati vastuolulised. Mul ei õnnestunud leida Johann Hornungist ühtki pilti. Võib seega eeldada, et kui Hornungist oligi mõni pilt, siis tänapäeva see jõudnud ei ole. Kindlust ei ole ka tema eluaastate kohta. Eesti vanema kirjanduse tekstikogus EEVA on nii tema sünniaasta (1660) kui ka surmaaasta (1715) antud koos küsimärgiga¹⁴. „Eesti kirjarahva leksikonis“¹⁵ ollakse surmaaastas (1715) kindlad, kuid sünniaasta puhul kaheldakse ning väidetakse, et Hornung sündis umbes 1660. aastal (Kruus 1995: 123). Sama kinnitab ka Eesti Entsüklopeedia¹⁶. Nii EEVA

¹³ Tõepoolest on eesti keeles suur vahe, kas öelda partsiaalobjekti kasutades: „Mul on mandariine“ või totaalobjekti eelistades: „Mul on mandariinid.“ Nendes lausetes väljendub hästi see, mida nimetan eesti keele „loomulikuks artiklikuks“ (vrd *üks* ja *see* kui eesti keele „ebaloomulikud artiklid“) ning millest räägin isikutele, kes väidavad, et eesti keeles artiklit ei ole. Totaalobjekt sisaldab kindlalt piiritletud hulka mandariine ning kattub minu arvates suures osas indoeuroopa keelte määrava artikli funktsiooniga.

¹⁴ Johann Hornung. Veebileht: <https://utlib.ut.ee/eeva/index.php?lang=et&do=autor&aid=44>. [Vaadatud: 04.04.2022].

¹⁵ „Eesti kirjarahva leksikonis“ on artikli Johann Hornungi kohta koostanud Erna Siirak (1911–1987). Sulgudes viited on antud kogumiku koostaja ja toimetaja nimega, et hõlbustada vajadusel materjali leidmist.

¹⁶ Hornung, Johann. Veebiaadress: http://entsyklopeedia.ee/artikkel/hornung_johann. [Vaadatud 04.04.2022].

kui ka Eesti Entsüklopeedia väidavad, et Hornung sündis Tallinnas^{17,18}. Selles faktis ei ole täie tõsikindlusega veendunud „Eesti kirjarahva leksikon“, mis lisab sünnikohale (Tallinn) sõna „arvatavasti“ (Kruus 1995: 123).

Karl August Hermann (1851–1909) spekulēeris hulljulge võimalusega, et Johann Hornung võis olla eesti soost (Aarma 1993: 34). Kuna Hornung valdas vabalt eesti keelt ja kõneles seda „pooliti kui emakeelt“ (Aarma 1993: 34) ning elas Eesti aladel, siis võib-olla on tänapäeval inimesi, kelle arvates Johann Hornung oli „kahe emakeelega eestlane“. Sellise nähtuse eksistentsi ma ei usu ning seetõttu seda arutlusväärseks ei pea. Üritan oma töös jääda reaalsuse piiridesse, mille kohaselt näib võimatu või peaaegu võimatu, et Johann Hornung võis olla eestlane. Kuna tegemist on isikuga, kes oli ametilt kirikuõpetaja, võib pidada usutavaks „Eesti kirjarahva leksikonis“ toodud väidet, et ta oli pastori poeg (Kruus 1995: 123). Eduard Ahrensi arvates võis Johann Hornungi isa olla Rakvere pastor Gottfried Hornung (Ahrens 2003: 32). Gottfried Hornungit peab Johann Hornungi isaks ka „Baltisches biografisches Lexikon“¹⁹. Gottfried Hornung (surnud 1692) oli Rakvere pastor aastast 1659 (Aarma 1993: 34) ning tema kohta on teada, et ta keeldus saksa keeles jutlustamast, sest selle eest ei makstud eraldi (Paul 1999: 198). Seega jutlustas Johann Hornungi arvatav isa suurima heameelega eesti keeles. Hornungi ema Anna (?) neiupõlvenimi oli Forselius, mis osutab Johann Hornungi sugulusele Bengt Gottfried Forseliusega (ca 1660–1688) (Aarma 1993: 33). Aivar Põldvee väidab, et Johann Hornung oli Forseliuse õepoeg (Põldvee 2013: 411). Liivi Aarma nõustub osaliselt selle väitega ning kirjutab, et Bengt Gottfried Forselius oli Johann Hornungi onu (Hornungi ema noorim vend) või hoopis tema nõbu (Hornungi ema vennapoeg ehk Hornungi onupoeg) (Aarma 1993: 33). Mõneti usutavam on teine väide, sest Hornung ja Forselius olid ühealised. Igal juhul oli Johann Hornungi emapoolne vanaisa Harju-Madise pastor Johann Haquinus Forselius (ca 1607–1684) (Aarma 1993: 34), kes sündis Umeåsi ja õppis aastatel 1626–1629 Uppsala Ülikoolis

¹⁷ Johann Hornung. Veebiaadress: <https://utlib.ut.ee/eeva/index.php?lang=et&do=autor&aid=44>. [Vaadatud 04.04.2022].

¹⁸ Hornung, Johann. Veebiaadress: http://entsyklopeedia.ee/artikkel/hornung_johann. [Vaadatud 04.04.2022].

¹⁹ Hornung, Johann (-1715). Veebiaadress: <https://bbld.de/000000002557700X>. [Vaadatud 06.04.2022].

(Aarma 1996: 403) ehk tegemist oli rootslasega. See fakt ei ole sugugi vähekõnekas, sest võimaldab siduda Forseliuse ja Hornungi eesti keelega tehtud töö nii rootsi kui ka soome kirjakeele reformiga (Aarma 1996: 400). Heli Laanekask väidab, et Forselius (ehk siis ka Hornung?) võis olla ka soome päritolu (Laanekask 2004: 27). On teada, et Forseliuste kodune keel oli rootsi keel (Paul 1999: 284). Rootsi keelt pidi seega valdama ka Johann Hornung kui ema poolt Forselius. Nii Bengt Forseliuse kui ka Johann Hornungi sünniajad ei ole lõpuni kindlad. Siiski pidid nad olema ühevanused või enam-vähem ühevanused, sest õppisid 1670. aastate teisel poolel koos Tallinna gümnaasiumis, kus mõlema poisi ülalpidamise eest hoolitses Johann Forselius (Aarma 1993: 34). Kristiina Ross väidab, et Johann Hornungi kodune „lapsepõlvekeel“ oli saksa keel (Ross 2019: 59). Kas selle väite taustal võib olla Hornungi rootsi verd ema varajane surm või tema soovimatus oma lapsega rootsi keeles vestelda? Kas rootsi vanaisa, kes Johanni kooliraha maksis, ei rääkinud tütrepojaga rootsi keelt? Kahjuks ei maini Kristiina Ross, millel ta väide Johann Hornungi „lapsepõlvekeele“ kohta põhineb. Muidugi võib see väide olla tõene ja Hornung võis olla väga lähedane oma saksa soost isaga.

On võimalik, et Bengt Gottfried Forselius ja Johann Hornung kasvasid ka Harju-Madisel koos üles (Aarma 1993: 34). Nii Forselius kui ka Hornung immatrikuleeriti 1679. aastal Wittenbergi ülikooli (Aarma 1993: 34). Wittenbergi oli 1621. aastal end täiendama läinud juba kuulus eestimaalane Heinrich Stahl, kes sai seal ka hiljem magistrikraadi (Rätsep 1987: 709–710). Wittenberg on oluline märksõna ka siinses töös, sest nagu mainib Huno Rätsep (küll Stahlist rääkides): „Wittenbergi magistri ladina keele oskuses ei saa ju kahelda.“ (Rätsep 1987: 712). See tähendab, et Johann Hornung oskas korralikult ladina keelt, sest Wittenbergis selles punktis leebe ei olnud. 1687. aastal osalesid Forselius ja Hornung Pilstvere konverentsil (Paul 1999: 287), mõningatel andmetel ka aasta varem toimunud esimesel piiblikonverentsil (Suits 1940: 374). Nad võitlesid tugevalt Stahli keele ja vana saksapärase eesti kirjakeele vastu ning neile „ligines ka Adrian Virginus“ (Suits 1940: 374). Hornung elas mõnda aega Puhjas

Adrian Virginiuse pool (Suits 1940: 375). Adrian Virginius (1663–1706)²⁰ oli väga uhke enda ja oma mõttekaaslaste – kelle sekka luges ta ka „härä studioosus Johann Hornungi“ – hea eesti keele oskuse üle, millega nad silma paistsid, ning kutsus oma gruppi „noorteks eestlasteks“ (Ross 2019: 60).

„Eesti kirjarahva leksikoni“ andmetel aitas Hornung Adrian Virginiusel tõlkida Piiblit põhjaeesti keelde (Kruus 1995: 123). Gustav Suits väidab, et Uue Testamendi käsikiri valmis „Hornung-Virginiuse redaktsioonis“ (Suits 1940: 376). On huvitav, et Gustav Suits ei öelnud „Virginius-Hornungi redaktsioonis“. Põhjus võis muidugi olla pelgalt alfabeetiline järjestus, aga ei saa ka välistada võimalust, et Suits pidas Hornungit Uue Testamendi põhikoostajaks. Liivi Aarma kirjutab, et 1688. aastal tegeles Hornung vaid Uue Testamendi ümberkirjutamisega uude kirjaviisi (Aarma 1993: 404). Eduard Ahrens väidab aga, et Hornung tõlkis ihuüksi kreeka keelest eesti keelde Uue Testamendi ning Virginius olevat seda kaitsnud „oma nime autoriteediga“ (Ahrens 2003 [1845]: 32). Eesti Keele Instituut juhib tähelepanu faktile, et Virginius oli samal ajal hõivatud Vana Testamendi tõlkega ning seetõttu jäi Uue Testamendi tõlge peamiselt Hornungile²¹. Igatahes läks tõlke käsikiri hiljem kaduma (Ahrens 2003 [1845]: 32). Võib järeldada, et 1715. aasta „tõlkijad“ hävitasid enda valduses oleva Hornungi käsikirja. „Häbiväärsest vargusest“ andis 1739. aastal teada Anton thor Helle (Ahrens 2003 [1853]: 85). Kai Tafenau juhib oma doktoritöös tähelepanu, et säilisid siiski ärakirjad (Müncheni, Stockholmi ja Tartu käsikiri) ning Müncheni ärakirja tegija (Põltsamaa abiõpetaja Johann Hartmann Creidiuse) ja mitmete teiste kirjavahetusest tuleb välja, et Creidius kirjutas pelgalt ümber selle käsikirja, mille Hornung ja Virginius olid 1688. aastal andnud superintendent Fischerile²² (Tafenau 2011: 20; Köpp 1959: 74).

²⁰ Adrian Virginius on tuntud ka kui isik, kes tõlkis „Uue Testamendi“ (koos oma isaga, mõningatel andmetel lihtsalt isa aidates) tartu keelde.

²¹ Ülevaade eesti piiblitõlke ajaloost. – EKI. Veebiaadress: <http://www.eki.ee/piibel/index.php?tekst=sissejuhatus#Part4>. [Vaadatud: 10.04.2022].

²² Johann Fischer (1636–1705). Uue Testamendi käsikirja vastuvõtmise ajal Liivimaa kindralsuperintendent.

Eesti Keele Instituudi lehel väidetakse, et olemas on tervelt kolm käsikirja, mida loetakse Hornungi tõlke koopiaks või selle põhjal tehtud tekstiks (ehk Hornungi tõlke toimetatud variandiks): „Müncheni käsikiri“ (1694), „Stockholmi käsikiri“ (1705), „Tartu Kirjandusmuuseumi käsikiri“. „Müncheni käsikirja“ peetakse Hornungi käsikirja üsna täpselt järgivaks koopiaks. „Stockholmi käsikiri“ olevat edasiarendus. „Stockholmi käsikiri“ ja „Tartu Kirjandusmuuseumi käsikiri“ on kirjutatud sama käekirjaga.²³

Olemas on seega viis erinevat väidet: Hornung kui Piibli tõlkekäsikirja ümberkirjutaja ehk sekretär, Hornung kui tõlkija abiline, Hornung kui üks kahest tõlkijast, Hornung kui peamine tõlkija ja Hornung kui ainuke tõlkija.

Kõik taandub sellele, mida saab pidada selles tohuvabohus usutavaks. Johann Hornungi töö eesti keele alal on kahtlemata oluline, sest sarnasus tänapäeva eesti keelega on väga suur. Lisaks on ilmne ka Hornungi täpsem eesti keele tunnetus. Ta ei anna alla nendes punktides (nt sihitise küsimuses), mis tunduvad indoeurooplaste jaoks olevat väga rasked. Eesti keele sihitis on tegelikult lihtne, kui see on ajju loomulikult teel „muljutud“.²⁴ Sarnast ajju „muljumist“ ehk keelekeskkonnas üleskasvamist on võimalik tugevalt tunnetada Johann Hornungi eesti keele käsitluses, mis teeb usutavaks fakti, et ta kasvas Bengt Gottfried Forseliusega Harju-Madisel eestikeelses keskkonnas. Samuti ei saa olla juhus, et ta õppis Forseliusega samaaegselt gümnaasiumis ja astus temaga samal aastal täpselt samasse ülikooli. Pärast Forseliuse uppumissurma 1688. aastal võttis 1689. aastal Forseliuse ameti koolide inspektorina üle just Johann Hornung (Pöldvee 2013: 411).

Tugevaima väite esitab ehk Andrus Saareste (1892–1964), kelle andmetel põhineb 1739. aasta Piibli Uus Testament tegelikult Johann Hornungi tõlkel. Nimelt läks „Uue Testamendi“ tõlge põhjakeeliks keelde (olgu see siis Virginiuse, Hornungi või mõlema tehtud) kaotsi. Sellel tõlkel põhineb aga „Stockholmi käsikiri“ (1705) ja Uus Testament

²³ Ülevaade eesti piiblitõlke ajaloost. Veebiaadress: <http://www.eki.ee/piibel/index.php?tekst=sissejuhatus#Part4>. [Vaadatud 10.04.2022].

²⁴ Kasvasin üles Soome televisiooni vaadates ning omandasin soome keele sihitise (ka eesti keelest erineva kasutuse) enne teadlik olemist, et käänded on üldse olemas. Seega ütlen ilma mõtlemata soome keeles: „Näin puistossa lapsen“ (sihitis on genitiivis), aga eesti keeles „Nägin pargis last“ (sihitis on partitiivis).

(1715). (Saareste 1940: 347) 1715. aasta Uue Testamendi perikoopide kattuvus Hornungi omadega on peaaegu täielik (Ahrens 2003 [1845]: 39, 63). See ei saa olla juhuslik, sest minu tõlkijakogemuse järgi võib tänapäeval täheldada suuremat vahet tõlke ja toimetatud tõlke kui Hornungi perikoopide ja 1715. aasta Uue Testamendi perikoopide vahel.

Oma väite tõestamiseks tegin kiire tõlkekatsed. Võtsin esimese Hornungi piiblitõlke fragmendi, mida ma Eduard Ahrensi raamatus silmasin²⁵. Seda läbi lugemata märkisin ära, millisest kirjakohest see oli tõlgitud. Tegin seejärel originaalist²⁶ (koineest ehk kreeka ühiskeelest) värske tõlke, kasutades toetava abimaterjalina ka Vulgatat²⁷. Minu kasutatud kirjakoht oli Luuka evangeeliumist 14: 16–20 (Lk 14: 16–20), mille 1739. aasta tõlke ja 1997. aasta tõlke allikas on Piibel.NET²⁸. Hornungi tõlke ja 1715. aasta tõlke allikas on Eduard Ahrensi raamatus „Johann Hornung, meie eesti kirikukeele looja“ antud lisa E (Ahrens 2003 [1845]: 63). Tõlgete järjekord järgnevatel võrdlustel: minu tõlge, 1997. aasta tõlge (1997), Hornungi tõlge (1695)²⁹, 1715. aasta tõlge (1715), 1739. aasta tõlge (1739). Iga kirjakohta alla lisasin ka tähelepanekuid. Kreekakeelsed sõnad esitan translitereerituna.

Evangeeliumid ja epistlid 1695. Luuka evangeelium, 14 peatükk. Veebiaadress: <https://www.eki.ee/piibel/index.php?tegevus=viewbibletext&showversion=8&showbook=Mt&done=1#Lk14>. [Vaadatud: 22.05.2022].

²⁶ Greek Interlinear Bible (NT).

Veebiaadress: <https://www.scripture4all.org/OnlineInterlinear/NTpdf/luk14.pdf> [Vaadatud: 18.05.2022].

²⁷ Latin Vulgate Bible. Gospel According to St Luke. Chapter 14. Veebiaadress: <http://www.drbo.org/cgi-bin/d?b=lvb&bk=49&ch=14&l=16-#x> [Vaadatud: 18.05.2022].

²⁸ Piibel.NET. Lk 14: 16-20. Piibli Ramat 1739. Piibel 1997. Veebiaadress: https://piibel.net/?q=Lk%2014%3A%2016-20&bv=est_1739_est_97 [Vaadatud: 18.05.2022].

²⁹ Kirja pandud 1687. aastal (Ahrens 1845: 39).

[16] Ta ütles talle: „Keegi mees valmistas suure eine ning kutsus paljusid.

[16] Aga Jeesus ütles talle: „Üks inimene tegi suure pidusöögi ja kutsus paljusid. (1997)

[16] Üks Innimenne teggi sure Öhto-Söömaja, ja kutsus paljo. (1695)

[16] Üks Innimenne teggi sure Öhtosömaja, ja kutsus paljo. (1715)

[16] Agga ta ütles temmale: Üks inimenne teggi sure öhto-sömaaia, ja kutsus paljo, (1739)

1695. ja 1715. aasta variandid on mõlemad jätnud välja kirjakohta alguse („Ta ütles talle“). Müncheneri käsikirja transkriptsioonis on siiski kirjas: „Agga temma üttel temmale“³⁰, 1997. aasta variandi tõlkija on järginud eestikeelse tõlke head traditsiooni, mis ei soovi näha singulari kolmanda pöörde personaalpronoomenite üleküllust, ning otsustanud lugejat teavitada, et üks „tema“ on Jeesus. On huvitav, et oma variandis tõlkisin sõna *anthropos* sõnaks *mees*. Teistes variantides on tõlge *inimene*. Kuigi *mees* ei ole otseselt vale tõlge (eeldatavalt mõjutas mind sõna *anthropos* -os ehk meessoos lõpp), on sõna *inimene* parem tõlge. Katse aususe huvides jätsin oma variandi nii, nagu ma selle algselt ümber panin. Väikeseid raskusi valmistab sõna *deipnon*³¹ tõlkimine. Tegemine on einega, mis võib olla nii lõuna- kui ka õhtusöök. Siin antud 17. ja 18. sajandi tõlked räägivad aga õhtusöömaajast. Vastus võib peituda Vulgatas, kus see sõna on *coena* (vrd *Ultima cena*³² ehk *Püha õhtusöömaaeg*). 1997. aasta tõlge eelistab aga sõna *pidusöömaaeg*. Tundub, et õhtusöömaajale³³ rõhumine on olnud Hornungi otsus ning see tõlkelahend jäi mõneks ajaks kehtima.

³⁰ Müncheneri käsikirja 1694. XIV Peätük 16. Veebiaadress: <https://www.eki.ee/piibel/index.php?tegevus=viewbibletext&showversion=8&showbook=Mt&done=1#Lk14> [Vaadatud 22.05.2022].

³¹ Bible Hub. *deipnon*. Veebiaadress: <https://biblehub.com/greek/1173.htm> [Vaadatud: 18.05.2022].

³² Otseses tõlkes: *Viim(a)ne õhtusöök*

³³ Eestikeelne sõna *õhtu* esineb soomekeelses sõnas *ehtoollinen* (armulaud). Johann Hornung oli kirikuõpetaja ja usklik inimene. *Õhtusöömaaeg* oli tema jaoks kindlasti suurema tähendusega sõna kui paljude jaoks tänapäeval.

[17] ja saatis oma orja eine tunnil ütlema oma külalistele, et nad tuleksid, sest kõik asjad on juba valmis

[17] Ja pidusöögi alates läkitas ta oma sulase kutsutuile ütlema: Tulge, sest kõik on juba valmis! (1997)

[17] Ning läkkitas omma Sullast Söma Tunnil kutsutuile ütlema: Tulge, sest keik on jo walmis. (1695)

[17] Ning läkkitas omma Sullast Söma-Tunnil neile ütlema, ke ollid kutsutud: Tulge, sest keik on jo walmis. (1715)

[17] Ja läkkitas omma sullast öhto-sömaaia tunnil, neile, kes ollid kutsutud, ütlema: Tulge, sest keik on jo walmis. (1739)

Siin kirjakohas tuleb ilmsiks ilmselt juba varasematel aegadel olnud soov vältida sõna *doulos* tõlkimist sõnaks *ori* ning kasutada selle asemel eufemistlikumat sõna *sulane*. On selge, et sõnade tähendused võivad ajas modifitseeruda. On ju sõna *doulos* naissoo vorm *doula*³⁴ (orjatar) olemas ka tänapäeva eesti keeles, kus see tähendab sünnitoetajat. Siiski oli tol ajal tegu orjaga. Kõik siin antud 17. ja 18. sajandi tõlked on eksinud sihitise käände valikul ning eelistanud sõna *sulane* singulari partitiivi. Hornung on eelistanud mineviku partitiibi vormi *kutsutuile*³⁵ ehk olnud originaalitruum, teised tõlkijad on selle variandi asendanud kõrvallausega. Huvitaval kombel on Hornungi variandi juurde tagasi pöördunud 1997. aasta tõlkijad.

³⁴ Eesti sünnitoetajate ühendus. Definiitsioon – kes on doula? Veebiaadress: <https://doula.ee/doula> [Vaadatud: 18.05.2022].

³⁵ kutsutuile

[18] ja nad hakkasid kõik koos end välja vabandama. Esimene ütles talle: „Ostsin põllumaad ning mul on kohustus lahkuda ja see üle vaadata.“

[18] Aga nemad kõik hakkasid nagu ühest suust vabandama. Esimene ütles talle: Ma olen ostnud põllu ja pean tingimata minema seda vaatama, ma palun sind, vabanda mind! (1997)

[18] Ja nemmad wotsid keik järstikko ennast wabandada. Essimenne üttel temmale: Minna ollen ühhe Pöllo ostnud, ning pean wälja minnema, ja seda waatma. Ma pallun sind, wabanda mind. (1695)

[18] Ning nemmad wotsid keik pärastikko ennast wabandada. Essimenne ütli temmale: Minna ollen ühhe Pöldo ostnud, ja pean wälja minnema, ja seda waatma, ma pallun sind, wabanda mind. (1715)

[18] Ja nemmad hakkasid ennast keik ühest suust wabandama. Essimenne ütles temmale: Minna ollen pöldo ostnud, ja pean wäljaminnema ja sedda waatma: ma pallun sind, wabanda mind. (1739)

Huvitavaim leid on siin Hornungi otsus kasutada fraasi *ühhe Pöllo*³⁶ ehk õiget sihitisekäänet. Ebaootuspärane on 1715. aasta variant, kus on kirjas *ühhe Pöldo*³⁷ ehk fraasis on meelevaldselt kokku pandud numeraal genitiivis ja substantiiv partitiivis. Tundub, et toimetaja tundis vajadust teha parandusi, kuid jäi millegipärast oma „parandustega“ poolele teele. Jäljed on kustutatud 1739. aasta tõlkest, kus on kirjas pelgalt *pöldo*³⁸. 17. ja 18. sajandi tõlked kasutavad kõik ühendit *wälja minnema*³⁹ või *wäljaminnema*⁴⁰, mis on originaaltruu tõlge. Kõik ametlikud tõlked (k.a 1997. aasta

³⁶ ühe põllu

³⁷ ühe põldu

³⁸ *pöldu*

³⁹ *wälja minema*

⁴⁰ *wälja minema*

oma) ütlevad, et lähevad *se da vaatama* või *se da waatma*⁴¹ (asesõna *se da* all peetakse silmas põldu). Mulle tundus aga, et ostjal on kohustus minna ja *see* (ehk põllumaa ehk oma ost) *üle vaadata*. Nii 1695. aasta kui ka 1715. aasta tõlge kasutavad väljendit: „nemmad wotsid ennast wabbandada“.

[19] ja teine ütles: „Ostsin viis härjarakendit ja lähen neid järele proovima. Palun sind mind vabandada.“

[19] Ja teine ütles: Ma olen ostnud viis paari härgi ja lähen neid proovima, ma palun sind, vabanda mind! (1997)

[19] Ning teine üttel: Minna ollen wiis pari Härgi ostnud, ja lähen neid katsma. Ma pallun sind, wabbanda mind. (1695)

[19] Ning teine ütlis: Minna ollen wiis Pari Härge ostnud, ja lähhän neid katsma, ma pallun sind, wabbanda mind. (1715)

[19] Ja teine ütles: Ma ollen wiis pari härgi ostnud, ja lähhän neid katsma: ma pallun sind, wabbanda mind. (1739)

Kõik 17. ja 18. sajandi tõlked kasutavad sõna *katsma*⁴² proovimise tähenduses. Väikesed variatsioonid on sõna *ütles* puhul, mis on *üttel* (1695), *ütlis* (1715), *ütles* (1739). Muu kattuvus on nendes tõlgetes peaaegu täielik. Tähelepanu peaks aga pöörama Hornungi tõkelahendile *wiis pari Härgi*⁴³, mis on grammatiliselt korrektne. 1715. aastal on *Härgi* asemel kasutatud sõna *Härge*. 1739. aastal on toimunud tagasipööre vormi *Härgi* juurde. Vahe 1997. aasta tõlke ja minu tõlke vahel on palju suurem kui vahe ülejäänud tõlgete vahel. Seega võiks järeldada, et kui 1715. aasta tõlge ja 1739. aasta tõlge oleks tehtud iseseisvalt, siis nad nii sarnased ei oleks.

⁴¹ *vaatama*

⁴² *katsuma*

⁴³ viis paari härgi

[20] ja keegi muu ütles: „Ma võtsin naise ja seetõttu ei saa tulla.“

[20] Ja veel teine ütles: Ma olen äsja võtnud naise ja seepärast ma ei saa tulla. (1997)

[20] Ja üks teine ütlet: Ma ollen Naese wotnud, ja se pärrast ei woi minna tulla. (1695)

[20] Ning üks teine ütli: Minna ollen Naese wötnud, ja se pärrast ei woi minna tulla. (1715)

[20] Ja üks teine ütles: Ma ollen naese wötnud, ja sepärrast ei woi minna tulla. (1739)

Selle kirjakohta tõlkes tugevdavad eelmise kirjakohta tõlgete järeltusi. Ka siin on 17. sajandi ja 18. sajandi tõlgete kattuvus peaaegu täielik (v.a verb *ütles*). Minu tõlke ja 1997. aasta tõlke vahel on erinevusi rohkem.

Eelneva näitega püüdsin tõestada, et isegi võimalikult originaaltruult tõlkides on tulemus tänapäevaste variantide vahel erinevam kui 17. ja 18. sajandi tõlgete omavaheline erinevus. Loomulikult oleks tekstide omavaheliste seoste väljaselgitamiseks vaja neid tekste veel põhjalikumalt võrrelda, kuid minu väikese katse tulemused osutavad selles suunas, et Uue Testamendi tegelik tõlkija oli Johann Hornung ning 1715. aasta ametlikke tõlkijaid tuleb tõenäoliselt hakata lugema toimetajateks ja/või plagiaatoriteks. Sõna *plagiaat* ei kõhkle kasutamast ka Eduard Ahrens (Ahrens 2003 [1845]: 39). Lisaks väidab Ahrens, et Eesti- ja Liivimaa kirikuõpetajad, kes olid 1704. aastal venelaste eest Tallinnasse põgenenud ning otsustasid välja anda Uue Testamendi, jätsid Hornungi töö „põhiliselt muutmata“ ja „parandasid ainult mõned vead sisse, et Stahl'i mälestust au sees hoida“ (Ahrens 2003 [1853]: 85). Konstruktsioonid nagu *ühe põldu* võivadki olla seda tüüpi „parandused“.

Johann Hornungi ja Bengt Gottfried Forseliuse töö õgwendab ka misjonilingvistika mõistet. Eesti keele misjonilingvistikaga tegeles pigem vanaaegsem sakslaste kogukond (Heinrich Stahl jt). Nende eesmärk oli suruda eesti keel neile tuntud süsteemi (saksa, ladina). Eeldatavalt just seetõttu peab Ahrens Stahl'i isikuks, kes hävitas ehtsat eesti keelt „inimsööjaliku julmusega“ (Ahrens 2003 [1845]: 28). Selline emotsionaalne väide võib mõjuda liialdusena, kuid võib-olla ka mitte, kuna Stahl oli lisaks oma teoloogilisele ja lingvistilisele tegevusele ka nõidade vaenaja ning ta nõudis neile

„nurjatuile halastamatut surmanuhtlust“ (Suits 1940: 365). On teada, et Stahli piirkonnas peeti tõepoolest nõidade üle kohut. (Rätsep 1987: 710). Paratamatult pidi nõidade jälitamine mõjutama ka Stahli nägemust eestlaste, eesti keele ja keeleteaduse kohta laiemalt. Nii nõiad kui ka eesti keel pidid alluma rangele väljastpoolt tulevale korrale, mis ei pruukinud olla nõidade ja eestlaste vaatenurgast kõige sobilikum.

Hornung ja Forselius esindasid pigem eestlasi ja eesti keelt nii, nagu see oli. Misjonilingvistikat iseloomustab vaimulike tegelemine rahvakeeltega, rahvakeelte vaatlus läbi ladina keele struktuuri (Kilgi 2007: 24), rahvakeelte kohandamine ladina keelega sobivamaks (Kilgi 2007: 25), grammatikate praktiline suunitlus (Kilgi 2007: 26). Ka Hornungi töö saab paigutada nende punktide alla, kuid mitte enam sarnase kindluse või isegi jäikusega kui nt Stahli töö eesti keelega. Hea näide Hornungi suhestumise kohta misjonilingvistikaga võiks olla punkt *rahvakeelte kohandamine ladina keelega sobivamaks*. Hornungi puhul on selgelt näha misjonilingvistikast kaugenemine ning liikumine ehtsa eesti keele juurde. Ahrens väidab, et eesti kirjakeele töötas välja Hornung (Ahrens 2003 [1845]: 45), Aarma annab selle au Forseliusele, kuid möönab, et ilma Hornungi grammatikata oleksid eesti kirjakeele uued põhimõtted ununenud (Aarma 1993: 33). On mõeldav, et 1688. aastal uppunud Forselius osales ka Hornungi grammatika kirjutamisel – kui mitte otse, siis nõu ja jõuga.

Hornung oli pastor Põltsamaal (1692–98), Karulas (1698–1715), Otepääl, Harglas, Urvastes (Kruus 1995: 123). 1700. aastal abiellus ta Põltsamaalt pärit Dorothea Helene Bokelmanniga.⁴⁴ Peale oma grammatika osales Hornung veel alljärgnevate raamatute kirjutamises: „Önsa Luterusse Laste Öppetus“ (1694)⁴⁵ ja 1694.–1695. aastal „Ma Kele Koddo ning Kirgo Ramat“ (Haarmann 1977: 14).

Hornungi viinaviga tekitas talle probleeme nii mõnelgi korral, nt 1701. aastal, mil teda kaitsesid Karula talupojad (Põldvee 2013: 389), eeldatavalt seetõttu, et nad olid oma karjasesse kiindunud, ning ka 1706. aastal (Aarma 1993: 34). Leevendavaks asjaoluks

⁴⁴ Hornung, Johann (-1715). Veebiaadress: <https://bbld.de/000000002557700X>. [Vaadatud: 06.04.2022].

⁴⁵ Fischer, Johann, Luther, Martin. Önsa Luterusse Laste Öppetus Lühhidelt Pühha kirja järrele ärrasellitud, ning Kússemisse ja Kostmisse kombel kokko säetud. Jummala Auuks, ning temma Koggodusse Kaswuks. RIGA, Druckts Johann Georg Wilcken, Königl. Buchdrucker | DIGAR. Veebiaadress: <https://www.digar.ee/arhiiv/et/kollektsioonid/15567>. [Vaadatud: 06.04.2022].

tuleb lugeda Hornungi purjutamist Põhjasõja päevil, sest erinevalt paljudest oma kolleegidest ei jätnud Hornung ohtlikus olukorras oma kogudust maha, vaid näitas üles mehisust (Aarma 1993: 34). Ahrens kirjutab Hornungi ametivendadest, kes põgenesid „palgasulase kombel“, Hornung aga jäi „truu karjasena oma karja juurde ja jättis oma lammaste eest elu.“ (Ahrens 2003 [1845]: 34). Sõda ja sellega kaasnev vägivald jõudsid ka Hornungi enda koju. Nimelt põletasid ja rüüstasid Karula kiriku Põhjasõja ajal 1702. aastal⁴⁶ (või 1701. aastal) venelased⁴⁷. Hornung, kes pidas sõjas vastu alkoholi abiga ning suri Venemaal vangistuses märtrisurma, on rohkem väärt kui need tema kolleegid, kes ei pidanud üldse sõjas vastu ning põgenesid. Minu arvates on märgiline Hornungi alkoholi kuritarvitamise episood 24.05.1706 (Aarma 1993: 34) ehk umbes kuu enne Adrian Virginiuse hukkamist. Sõda ja teadmine sõbra üliraske olukorra kohta olid kindlasti hingele ränk koorem kanda.

Põhjasõja keeristes sattusid nii Virginius kui ka Hornung venelaste kätte vangi. Virginius hukati mõõgaga Tartus Raekoja platsil. Hornung oli 1706. aastal vangis rootslaste käes (Haarmann 1977: 16) ning teda süüdistati kirjavahetuses vaenlasega (Aarma 1993: 34). Tegemist oli aga Riiast Tartusse kaupade tellimisega ning kaupmehe kirja oli Riiga viinud Hornung. Pärnu raekohus mõistis Hornungi õigeks (Aarma 1993: 34). Ahrensi andmetel oli Hornung kaks korda venelaste käes vangis, Rootsi vangistust Ahrens ei maini (Ahrens 2003 [1845]: 33), mis eeldatavalt näitab, et Rootsi vangistus oli põgus arusaamatus, mille lahendas kohus õiglaselt. Vene vangistuste kohta kahjuks sama öelda ei saa. 1708. aastal viidi Hornung Karulast Venemaale vangi (Aarma 1993: 34). Sellest vangistusest õnnestus tal varsti tagasi tulla, kuid 1715. aastal vahistati Hornung uuesti ning viidi järjekordselt Venemaale. (Aarma 1993: 34). Venemaal vangistuses Hornung 1715. aastal ka suri (Ahrens 2003 [1845]: 33).

Kuna töös käsitlen 1693. aastal kirjutatud raamatut, siis jäävad sõda, kannatused ja surm tulevikku. 17. sajandi lõpus oli Hornung uuendustele aldis isik. Koos Forseliuse ja

⁴⁶ KARULA PÜHA MAARJA KIRIK. Veebiaadress: <http://kirikud.muinas.ee/?page=9&subpage=4582&id=1859>. [Vaadatud 06.04.2022].

⁴⁷ Jaak Juskega kadunud Eestit avastamas: keskaegse Karula kiriku tõusud ja mõõnad. – Delfi. Veebiaadress: <https://forte.delfi.ee/artikkel/81778707/jaak-juskega-kadunud-eesit-avastamas-keskaegse-karula-kiriku-tousud-ja-moonad>. [Vaadatud 06.04.2022].

Virginiusega soovisid nad juurutada ortograafiareformi. Hornung ei olnud liikumises kõige aktiivsem tegelane, kuid tema viis uuendused trükki, sest avaldas oma nime all Riias 1693. aastal „Grammatica Esthonica“. „Eesti kirjarahva leksikon“ peab seda grammatikat tõenäoliselt mitme autori koostööks (Kruus 1995: 123), kuid on sunnitud siiski möönma, et Hornungi osa raamatu kirjutamises pidi olema küllalt suur, et anda teos tema nime all välja (Kruus 1995: 123). Liivi Aarma juhib aga tähelepanu, et Hornung ei väidagi, nagu tema oleks teose ainuautor, ning märgib seda ka selgelt tiitellehel (Aarma 1993: 33).

Pärast oma surma jäi Hornung pikaks ajaks unustusse. Johann Hornungi „musta lamba“ staatuse muutis alles 1840. aastatel ära Eduard Ahrens, kes kirjutas teksti „Johann Hornung, der Schöpfer unserer Ehstnischen Kirchensprache“ (e.k. „Johann Hornung, meie eesti kirikukeele looja“). Teksti originaalversioon avaldati 1845. aastal Tallinnas Franz Kluge kirjastuses. Eesti keelde tõlkis selle Kristiina Ross. Tõlge sisaldub Eesti Keele Instituudi väljaandes „Uue ajastu misjonilingvist. Eduard Ahrens 200“. Ahrens kirjutas teksti „rõhutu au jaluleseadmiseks“ ehk Johann Hornungi kaitseks. (Ahrens 2003 [1845])

Kuna oluline on ka *audiatur et altera pars* (kuulatagu ära ka teine pool) printsiip, siis toon siinkohal ära ka Herbert Salu arvamuse. Salu väidab, et ortograafiareform ei teostunud Hornungi „Grammatica Esthonica“ (1693) tagajärjel, vaid reformitud ortograafiat kasutati juba 1690. aastal, mõnda põhimõtet juba 1685. aastal (Salu 1965: 91). Hornungi nõuded selge rahvakeele küsimuses Pilstveres toimunud piiblikonverentsil (1687) on ainult oletuse tasandil (Salu 1965: 93). Väide, et Hornung tõlkis 1687. aastal Uue Testamendi eesti keelde, ning pealegi olevat seda teinud vaid nelja nädalaga, on samuti Salu arvates vale. Tema loeb Hornungit ainult valmis tõlke ümberkirjutajaks (Salu 1965: 93). Ahrensi oodi Hornungile peab Salu projektsiooniks ehk omamoodi nõksuga kiidulauluks Ahrensile endale, kes keelemehena ja ortograafia reformijana võitles teistsugust arusaama esindavate kolleegide vastu (Salu 1965: 107, 114). Lisaks näeb Salu Ahrensi nägemuses toleaeagset (19. sajandi) ärkamisaegset ja romantismist kantud vaimu, mille narratiivi kuulub ka tagakiusatud kangelane (Salu 1965: 112). Siiski on Salu, kelle arvates põhineb Hornungi kuulsus ainult Ahrensi

kiidulaulul, sunnitud oma artikli lõpus möönma, et me ei tea midagi Hornungi „erakordseist teenetest“ (Salu 1965: 116). Sellega eitab ta aga tekstide võrdlemist (Ahrens 2003 [1845]: 63), mis on minu meelest ülrikaalukas argument Hornungi kasuks (nagu ka eespool oma katses tõestasin).

Kuigi materjal Johann Hornungi elu kohta on kohati segane ja vasturääkiv, saab siiski järeldada, et ta tegi ära suure töö eesti keele põllul, mis jäi vääritud tähelepanuta, sest oli inimesi, kellele ta ei meeldinud, ning et ta hukkus vangistuses Venemaal.

2. Materjal ja meetod

2.1. „Grammatica Esthonica“

Tänapäevani säilinud „Grammatica Esthonica“ sisukord on esitatud bakalaureusetöö lisas (originaalpealkirjas on säilitatud läbiv suurtäht, kus autor või trükikoda on pidanud seda vajalikuks) (Lisa 1). Hornungi grammatika olevat sisaldanud ka eessõna, kus Hornung olevat kinnitanud oma grammatika lähtumist Forseliuse põhimõtetest, kuid uurijad seda eessõna siiani leidnud ei ole (Aarma 1996: 400).

Raamatu esimese osa pühendas Hornung ortograafiaale, mis on mõistetav, kuna sellega ta koos Forseliusega tegeleski. Tänapäevast olukorda nähes saab öelda, et saksa suunitlusega Eestimaa konsistooriumi vastu saavutas eestipärasem kirjaviis võidu (Aarma 1996: 399). Eestlaste vaatenurgast pakuvad ehk enim huvi Hornungi tähelepanekud ja märkused. Ortograafia peatükis mainib ta, et *b* kohale pannakse võõrsõnade alguses *p*, tähtede *d* ja *g* asemel kasutatakse aga tähti *t* ja *k*. Nõnda saab isikunimest *Gabriel* eesti keeles *Kaabriel* (Hornung 1693: 2). Samuti peab Hornung tarvilikuks võtta sõna tähtede *c* (sõna alguses), *f* (Hornung 1693: 3), *x* ja *z* (Hornung 1693: 4) kasutuse vastu. Tähte *h* tuleb tema järgi sõna alguses välja hääldada mahedamalt kui ladinlaste ja sakslaste seas ning ei eksi ka see, kes selle tähe sõna alguses üldse hääldamata jätab (Hornung 1693: 3). Hornung kirjutab ka muudest eestlaste hääldamisprobleemidest, nt pani ta tähele, et eestlastel praktiliselt puuduvad sõnad, mis algavad kahe konsonandiga (erand nt *kraav*), ning mainib, et siiski suudavad eestlased hääldada kombinatsiooni *pr*, nt sõnades *prassima* ja *prii*⁴⁸ (Hornung 1693: 4). Hornung toob ka sisse tänapäevani kehtivad silbitamisreeglid. Üks konsonant kahe vokaali vahel kuulub viimase vokaali juurde ning kui konsonante on rohkem, jäetakse viimane konsonant järgneva vokaali juurde, nt *puist-ma* (Hornung 1693: 4).

⁴⁸ Originaalis *pri*.

Rõhu kohta mainib Hornung, et see on esimesel silbil, ning mitmesilbilistest sõnadest moodustatud liitsõnade puhul hoitakse rõhku seal, kus iganes see on lihtne (Hornung 1693: 5). Viimane väide näitab, et Hornung tõepoolest kasvas üles eestikeelses keskkonnas, sest *lihtne* võib olla väga subjektiivne määratlus. Hornung mainib eraldi ära ka liitsõnad, mille esimene või viimane osa on ühesilbiline. Selliste liitsõnade puhul langeb rõhk liitsõna esimesele osale (Hornung 1693: 5). Eraldi kirjutab Hornung ka sõnadest, mida kirjutatakse samamoodi, kuid hääldatakse erinevalt. Näited on palatalisatsiooniga *Wars*⁴⁹ (genitiivis *warsa*) ja ilma palatalisatsioonita *Wars*⁵⁰ (*warre*) (Hornung 1693: 6).

Peatükis noomenist käsitleb Hornung üsna põhjalikult substantiividest saadud substantiive (nt *Messilane*⁵¹ sõnast *Messi*⁵²), substantiive adjektiividest (nt *Ahnus* sõnast *Ahne*) (Hornung 1693: 6), substantiive verbidest (nt *Peksminne*⁵³ sõnast *Peksma*) (Hornung 1693: 7), adjektiive substantiividest (nt *Hirmus* sõnast *Hirm*) (Hornung 1693: 9). Hornung kirjutab ka deminutiivide moodustamisest genitiivi vormist *-Kenne*⁵⁴ abil, nt *kallis* ja *kallikenne*⁵⁵ (Hornung 1693: 10). Ühiskonnateadlastele võiks aga huvi pakkuda Hornungi rahvuste käsitus. Rahvuste nimetusi saab eesti keeles moodustada -*Lanne* abil, nt *Lätlanne*⁵⁶, ning sõnadega *mees* või *naine*, nt *Rootsi mees*, kusjuures viimati nimetatud võimalus oli 17. sajandil tavapärasem (Hornung 1693: 10). Seega on sõnapaaris *Eesti inimene* toimunud tähendusnihe või tähenduse hägustamine, sest ei ole alati selge, kas seda kasutades mõeldakse eestlastele, Eesti kodanikele või Eesti elanikele. Hornungi maailmas (17. sajandi põhjajaeesti keeles) osutaks see kindlasti eestlastele.

⁴⁹ *Varss*

⁵⁰ *Vars*

⁵¹ *Mesilane*

⁵² *Mesi*

⁵³ *Peksmine*

⁵⁴ *-kene*

⁵⁵ *kallikene*

⁵⁶ *lätlane*

Peatükis soost toob Hornung lihtsalt välja, et grammatilist sugu eesti keeles ei ole ja nii mees, naine⁵⁷ kui ka asi⁵⁸ võtavad enda ette täpselt samasuguse adjektiivi (Hornung 1693: 10).

Hornung toob sisse ka saksa keele artiklite eeskujul saadud sõnad *üks* ja *Se*⁵⁹, mida tema saksameelsemad kolleegid on kahtlemata eesti keeles kuritarvitanud. Kuid Hornung kaugeneb siinkohal oma kivistunud vaimuga ametivendadest ja lubab sõna *üks* kasutada ainult siis, kui on vaja rõhutada, ning sõna *Se* omapärase demonstratiivina, nt *Se on Hobbone*⁶⁰. *Das ist ein brav Pferd*⁶¹ (Hornung 1693: 11). Kindlasti ei käsita ta neid sõnu grammatiliste artiklitena, sest mainib spetsiaalselt, et sõna *Üks* käänamine on esitatud arvsõnade all ja sõna *Se* käänamine pronoomenite all (Hornung 1693: 11). Siinkohal võib olla oluline mainida, et ladina keeles puudub kolmanda pöörde juurde kuuluv isikuline asesõna ning vajadusel on kasutusel mitmed asendussõnad. Tuntuim neist on ehk *ille*, millest on mitmetesse tänapäeva romaani keeltesse tulnud määrav artikkel, nt prantsuse *le*, itaalia *il*, hispaania *el* jne⁶² (selgituse lühiduse huvides on näidetes räägitud pelgalt meessoost).⁶³ Sõna *ille* kannab selgelt määrava artikli rolli. Eelnevast saab järeldada, et asendussõnade kasutamine ei olnud 17. sajandi keeleteadlastele võõras, sest Hornung ei käsita sõnu *üks* ja *se* kui ehtsaid artikleid. Ta ei loo neile oma kategooriat nimega *artiklid*.

Arvude kohta kirjutab Hornung, et neid on eesti keeles kaks: singular ja pluural. Ta lisab, et on ka sõnu, millel singularivorm puudub, nt *waljad*. Samuti on eestlastel

⁵⁷ Originaalis *naene*.

⁵⁸ Originaalis *Assi*.

⁵⁹ *see*

⁶⁰ *See on hobune*.

⁶¹ Saksa keeles. *See on tubli hobune*.

⁶² Spence, N. C. W. "A Note on the History of the French Definite Article Le/La/Les." *Romance Philology*, vol. 29, no. 3, 1976, pp. 311–18. Veebiaadress: <http://www.jstor.org/stable/44943124>. [Vaadatud: 10.04.2022].

⁶³ Tolkieni teos *Kääbik* (originaalis inglise keeles „The Hobbit“) on Mark Walkeri tõlkes ladina keelde „Hobbitus ille“ (Tolkien 2012).

mõnikord kombeks kasutada pluuralit singulari tähenduses, nt *pimad lähhawad hukka*⁶⁴. (Hornung 1693: 11)

Käänamise on Hornung asetanud ladina keele süsteemi, kuid näeb selles lähenemises probleeme. See ei ole sugugi täiuslik ning vaja on lisareegleid, nt pani Hornung tähele, et vokatiiv (üttekääne) kattub alati nominatiiviga ning daativ tehakse genitiivist (Hornung 1693: 11). Rasked ning edasist uurimistööd väärt on singulari ja pluurali akusatiiv (Hornung 1693: 12). Raskustest hoolimata jääb Hornung ladina keele käänamistabeli juurde (ilma vokatiivita, mida ei ole eesti keeles vaja eraldi välja tuua, kuna vorm kattub nominatiiviga ning ainuke erisus eesti keeles nominatiivi ja vokatiivi vahel on ütte komareegel ning tõlkekirjanduses kreeka keele mõjul esinev *oo*) ning esitab nii singularis kui ka pluuralis alljärgnevad käänded (sulgudes annan tänapäeva eesti keele ekvivalendid): nominatiiv (nominatiiv), genitiiv (genitiiv), daativ (allatiiv, adessiiv), akusatiiv (partitiiv), ablatiiv (elatiiv, ablatiiv, illatiiv, inessiiv) (Hornung 1693: 13). Üllatuslik on illatiivi paigutamine ablatiivi alla (ladina keel eeldaks illatiivi puhul akusatiivi) ning veidi vähem üllatuslik on translatiivi puudumine (ladina keeles paigutuks see daativi alla).

Väga põhjalikult käsitleb Hornung käändkondi, mida ta eristab sõnalõppude abil. Lisaks toob ta vajadusel juurde ühesilbilised või mitmesilbilised sõnad. Olgu näitena toodud Hornungi 3. reegel (käändkond). Sinna kuuluvad sõnad, mille lõpus on *as*. Need sõnad kaotavad singulari genitiivis lõpust tähe *s*, nt *Oinas*, *Oina* või *Taewas*, *Taewa*⁶⁵. (Hornung 1693: 18)

Sõnade käänamise paigutamine ladina keele süsteemi tõukub Aristoteelse õpetusest substantsiaalse ehk olemusliku ja aktsidentsiaalse ehk muutuva kohta. Sellises süsteemis nähakse sõnaliike kui keele substantsi ja muutuvaid omadusi kui aktsidentse (Lepajõe 1998: 297). Käändelõpud on aktsidentsid. Tundub, et enne Hornungit tegeleti käänamise puhul sageli ainult sõnalõppudega, mis on nähtav ebamugavusest, mida tekitavad laadivahelduslikud sõnad nt Stahlile (Saareste 1940: 344). Hornung tegeleb

⁶⁴ *Piimad lähevad hukka.*

⁶⁵ *Taewas, taeva.*

aga nominatiivi ja genitiiviga ehk substantsiaalsed on tema jaoks mõlemad. Ladina keelest johtuvad seega nii varasemad süsteemid kui ka Hornungi oma. Arvan, et varasemad autorid surusid eesti keele ladina keele esimesse ja/või teise käändkonda ehk vaatasid sõnu, kus puudub tüvemuutus. Ometi on ladina keele kolmandas käändkonnas sõnu, mis muudavad genitiivis tüve. Need sõnad on üsna tuntud, sest võõrsõnad, mis on kasutusel ka eesti keeles, on tulnud just genitiivi tüvest, nt *lex, legis* (seadus, seaduse), *legaalne*; *os, oris* (suu, suu), *oraalne*; *nox, noctis* (öö, öö), *nocturn*; *tempus, temporis* (aeg, aja), *temporaalne* jne. Hornungi soov kasutada eesti keele substantiivi kirjeldamisel nominatiivi kõrval genitiivi võis tuleneda mitmest asjaolust või ka mitme asjaolu koosmõjust:

- isiklikest tähelepanekutest ning soovist kirjeldada eesti keelt täpsemini;
- teadvustusest, et ladina keeles on sõnu, mis muudavad genitiivis tüve;
- 17. sajandil esile kerkinud prantsuse keelest, mis kasutab ka ladina keele genitiivitüvest moodustatud sõnu, nt eespool antud sõnadest: *législation* (seadusandlus), *oral* (suuline), *nocturne* (öine), *temporel* (ajaline).

Eeldatavalt võis tegemist olla nii reaalsuse märkamise kui ka faktiga, et ka ladina keeles on substantiive, mis muudavad genitiivis tüve ning pelgast käändelõppudega opereerimisest enam ei piisa.

Keskvõrre ehk komparatiiv on Hornungi jaoks ilma raskuseta, sest sugu pole ja kõikide adjektiividega toimitakse analoogselt: kasutatakse genitiivi ja lõppu *mb*⁶⁶, nt *Aus, ausa, ausamb*⁶⁷ (Hornung 1693: 60). Siiski täheldab Hornung, et mõnikord asendub keskvõrdes genitiivi *a e*-ga, nt *Tark, targa, targemb*⁶⁸ (Hornung 1693: 61). Samuti mainib ta genitiivi *o* muutumist *u*-ks, nt *Erk, ergo, ergumb*⁶⁹ (Hornung 1693: 61), kuid siin tundub tegemist olevat pelga ortograafiaküsimusega ning tegelik vokaalimuutus

⁶⁶ -m

⁶⁷ *ausam*

⁶⁸ *targem*

⁶⁹ *ergum*

puudub. Ülivõrde ehk superlatiivi kohta kirjutab Hornung põgusalt, et see moodustatakse, asetades keskvõrde ette sõna *keik*⁷⁰ genitiivis (*keige*⁷¹), nt *keige suremb*⁷². Lühikese superlatiivi puhul toob ta *keige parremb*⁷³, *keige parras* (kõige parem) kõrvale ka variandi *parras* (parim). Sõna *parras* kattub soomekeelse sõnaga *paras* (parim). (Hornung 1693: 61)

Pronoomenite puhul toob Hornung eraldi välja ka kontraheeritud ehk lühikesed vormid, nt *Minna*⁷⁴, *ma*; *Minno*⁷⁵, *mo*⁷⁶; *Minnule*⁷⁷, *mulle* jne (Hornung 1693: 62). Erilist tähelepanu pöörab Hornung eestlaste pronoomeni *omma*⁷⁸ kasutusele (Hornung 1693: 65), kus on kolmandas pöördes selge sarnasus ladina keelega. Hornung paneb aga tähele, et eesti keeles saab seda asesõna kasutada ka teiste pööretega, nt *Sinna pead omma Issa nink omma Emma auustama*⁷⁹ (Hornung 1693: 65).

Arve kääneb Hornung tänapäeva keelega suhteliselt sarnaselt, nt *Kuus*, genitiivis *kuē*⁸⁰, daativis *kuēle*⁸¹, akusatiivis *kuut*, ablatiivis *kuēst*⁸², *kuēlt*⁸³ (Hornung 1693: 67). Ajaloolistest romaanidest tuttavad erinevused toob Hornung sisse alljärgnevat tüüpi arvude puhul:

21 ükskolmatkümmend või üks päle kakskümmend

⁷⁰ *kõik*

⁷¹ *kõige*

⁷² *kõige suurem*

⁷³ *kõige parem*

⁷⁴ *Mina*

⁷⁵ *Minu*

⁷⁶ *mu*

⁷⁷ *Minule*

⁷⁸ *oma*

⁷⁹ *Sina pead oma isa ning oma ema austama.*

⁸⁰ *kuue*

⁸¹ *kuuele*

⁸² *kuuest*

⁸³ *kuuelt*

25 poolkolmatkümmed (Hornung 1693: 68)

Järgarvude puhul on sarnasus tänapäevaga väga suur. Eraldi võiks välja tuua järgarvu *kolmas* akusatiivi (mille Hornung on käändeparadigmas võrdsustanud partitiiviga, süntaksikäsitluses vaatab ta sihitist avaramal pilgul) murdehõngulise paralleelvormi *kolmat* (Hornung 1693: 68) ning genitiivitüve siirdumise akusatiivi järgarvu *kümnes* puhul: *kümnet* (Hornung 1693: 69). Esmapilgul üllatab arvsõna *üksteistkümnes*, G. *üksteistkümne*, D. *üksteistkümnele*, Acc. *üksteistkümnet*, Abl. *üksteistkümnest* (Hornung 1693: 69), sest käändub ainult sõna lõpp. See võib aga olla ladinakeelse arvsõna *undecimus* mõjutus, kus samuti toimub käänamine ainult sõna lõpus. Sama tendentsi on näha ka teiste järgarvude puhul.

Raamatu peatükki „De Verbo“ käsitlen bakalaureusetöö analüüsiosas ning siin selle kohta kokkuvõtet ei tee.

Kohaadverbide peatükis torkab jällegi silma suur sarnasus tänapäeva eesti keelega. Mõned erinevused väärivad siiski mainimist. Sõnal *kus* on harvaesinev arhailine paralleelvorm *kussa* (Hornung 1693: 86). Olemas on sõnade *siin*, *siit*, *sinna* paralleelvormid *tääl*, *täält*, *tännä* (soome keeles *täällä*, *täältä*, *tänne*) (Hornung 1693: 87). Tänapäeva eesti keeles võib seda vormi näha ainult hümnisõnades: *Ei leia mina iial teal*.

Eitusadverbide peatükis antakse lisaks tavapärasele eitussõnadele *ei* ja *ep* võimalus ka pööramiseks: *en*, *et*, *ei* jne (Hornung 1693: 93).

Uuenduslik on Hornungi lühike süntaksiosa, kus ta suudab mõista eesti keele sihitise kasutust. Hornung mainib alljärgnevaid sihitisekäändeid:

- nominatiivi, mida kasutatakse koos imperatiiviga, kui millegi kohta antakse kindlat teavet, nt *To hobbone wälja, wi hobboosed talli*.⁸⁴;
- genitiivi, kui sihitis on määratud, nt *temma toi hobbose*.⁸⁵;

⁸⁴ *Too hobune wälja, vii hobused talli*.

⁸⁵ *tema toi hobuse*

- akusatiivi (mille all ta peab silmas tänapäeva eesti keele partitiivi), kui noomen tähistab määramatut hulka, nt *katsu mulle houst*.⁸⁶ Negatiivseid käske näeb Hornung paigutuvat samasse kategooriasse, nt *Ära peksa härga*.

Hornung paneb ka tähele, et väga tihti saab kasutada samas lauses nii genitiivi kui ka akusatiivi. (Hornung 1693: 111)

Lisaks on Hornung täheldanud, et leidub verbe, mis tahavad ainult akusatiivis sihitist, nt *noudma, ootma, nutma, söötma, kiitma, kartma, tännama*⁸⁷ (Hornung 1693: 112). Hornung ei täpsusta nähtuse põhjust. Seda teevad nt Valgma ja Remmel, kes toovad oma analoogses nimekirjas ära Hornungi nimekirjast *ootama, kiitma, kartma* ning väidavad, et partsiaalobjekt (nad räägivad akusatiivi asemel osasihitisest) on harilikult vajalik tegusõnade puhul, mis väljendavad kestvat tegevust, täpsemalt „tundmust, meeltetegevust, puudutust või endaavaldust“ (Valgma, Remmel 1968: 169). Metslang toob sisse lause piiritlusaspekti ning räägib piiritlemata ehk imperfektiivsetest verbidest (nt *nägema, armastama*), mille puhul kasutatakse osasihitist (Metslang 2017: 264).

Kuigi üldiselt adjektiivid ühilduvad samas arvus ja käändes, siis nt daativi puhul on üllatuslik, et adjektiiv on genitiivis, nt *temma andis sure mihhele*. Hornungi väitel on põhjus heakõlas (Hornung 1693: 111).⁸⁸

Hornung on märganud (enda terminites) ablatiivi kasutust konstruktsioonides nagu *tühhi rahhast*⁸⁹, *ilus palgest, haige silmist* jne (Hornung 1693: 111).

Komparatiive kasutatakse lauses kahel viisil: *temma on suremb mind*⁹⁰ või *kui minna*⁹¹. Tänapäevasem rektsioon väljendub alles superlatiivi puhul, nt *temma on nendest keige suremb*⁹². (Hornung 1693: 113).

⁸⁶ *katso mulle houst*

⁸⁷ *nõudma, ootama, nutma, söötma, kiitma, kartma, tänama*

⁸⁸ Tänapäeva eesti keeles: *tema andis suurele mehele*.

⁸⁹ *tühi rahast*

⁹⁰ Tänapäeva eesti keeles: *tema on minust suurem*.

⁹¹ *kui mina*

Hornung mainib ära ka *l*-daativi kasutuse, kui vastatakse küsimusele *kuidas* või *millal*, nt *sel kombel, tullewal nädalal*⁹³. Vastus küsimusele *kui kaua?* eeldab tema järgi aga genitiivi, nt *ühhe nädala*⁹⁴. Arvude *kaks, kolm* jne puhul käsib Hornung aga järgida numeraalide reeglit ehk kasutada akusatiivi. Sama reegel pädeb ka hulgakonstruksioonides nagu *paljo Rahwast, hulk hobbosid, mitto Meest*⁹⁵. Teisiti on aga *mitmed Anded*⁹⁶ (Hornung 1693: 114).

2.2. „Grammatica Esthonica“ tõlkeprobleemidest

Tõlget tehes oli mitmeid probleeme, mis olgu siin lühidalt ära toodud.

Esimene probleem seisnes selles, et alustasin oma ladina keele õpinguid täiskasvanuna ning seega ei valda ma ladina keelt vabalt. Lisaks oli enne tõlke tegemist ainuke kogemus 17. sajandi ladina keelega Galileo Galilei tõlkimine. Seega tekkis mitmes kohas tekstis tõrkeid. Alguses valmistas raskusi lühendite ja lühema väljendusviisi tõlkimine. Sinna alla kuulusid peamiselt lühendid (nt *contr.* tõlge: *kontraheeritud*; selgem tõlge: *kontraheeritud vorm*) (Hornung 1693: 70), aga ka lausekatked kohtades, kus oleks soovinud pikemat seletust. Põhjus on eeldatavalt raamatu praktiline suunitlus.

Teine probleem seisnes teksti kvaliteedis, mis oli kohati halb ja loetamatu. Otsin endale Saksa antikvariaadist teksti raamatu kujul, kus teksti on puhastatud ning loetavus on märgatavalt parem.

Kolmas probleem seisnes saksakeelsetes sõnades. Kuna ma ei valda saksa keelt kõrgtasemel ning puudub ka kogemus 17. sajandi saksa keelega, mida kasutas Hornung,

⁹² *tema on nendest kõige suurem*

⁹³ *tuleval nädalal*

⁹⁴ *ühhe nädala*

⁹⁵ *palju rahvast, hulk hobuseid, mitu meest*

⁹⁶ *mitmed annid*

siis tekkis mitmeid vääritimõistmisi. Alguses oli raske harjuda kohati erineva ortograafiaga, nt *seyn pro sein, werestu pro wärest du* või *wärst du* jne (Hornung 1693: 71). Üksikute sõnade tasandil ei saa seda pidada suureks probleemiks (kõrval oli sageli ka arusaadav tõlge), aga sõnade kuhjudes ei olnud töö alati kerge. Sõnad nagu *philavtische* (Hornung 1693: 4) viisid aga kohe teiste varauusajal avaldatud raamatuteni⁹⁷.

Viies probleem tekkis seoses Hornungi (või trükikoja?) kirjavahemärkidega ja raamatu kujundusega. Nt on raamatus üliohtralt tarvitusel kaldkriips. Eesmärk oli säilitada tõlkes nii palju kui võimalik algsest kujundusest, kuid kogu kujundust säilitada ei tundunud mõttekas, sest see raskendaks tänapäeva lugejal teksti jälgimist.

Kuues probleem oli kirjatähtede tõttu, mis esinevad teisiti kui tänapäeval. Tähte *õ* arusaadavatel põhjustel kasutusel ei ole, sest seda 1693. aastal veel ei kasutatud. Tähtede *ä, ö, ü* asemel on raamatus ligatuurid *á, ó, ú*, kusjuures ligatuuri *e* näeb välja nagu *c*. Eeldavalt on tegemist šriftiküsimusega. Kasutusel on lisaks tänapäevasele kirjatähele *s* ka silbi alguses ja keskel märgitav pikk *s* (*ſ*). Samas kergendas tööd erinevate trükikirjade kasutus: eesti ja saksa keel on raamatus gooti kirjas (fraktuuris) ja ladina keel ladina kirjas (antiikvas).

⁹⁷ Sammlung der Natur- und Medicin- wie auch hierzu gehörigen Kunst- und Literatur-Geschichten. 1724. Veebiaadress: <https://play.google.com/store/books/details?id=u5WAAAACAAJ&rdid=book-u5WAAAACAAJ&rdot=1>. [Vaadatud: 19.05.2022].

3. Ladina keele mõju „Grammatica Esthonica“ verbikirjeldusele

Verbi peatükki analüüsidest püüdsin leida kohti, kus ladina keel on tõenäoliselt eesti keelt või eesti keele kirjeldamise viisi mõjutanud. Uurimismaterjal on Johann Hornungi 1693. aastal avaldatud raamatu „Grammatica Esthonica“ („Eesti keele grammatika“) peatükk „De Verbo“ („Verbist“). Vajadusel on kasutatud fragmente ka raamatu teistest peatükkidest. Puudutasin põgusalt substantiivide moodustamist verbist (Hornung 1693: 7), käänamisparadigmat, sest leidsin selle olevat vajaliku, et mõista lauses verbiga kaasnevat sihitist (Hornung 1693: 13), asesõnade *oma* ja *tema* olemasolu nii eesti kui ka ladina keeles (Hornung 1693: 65) ning süntaksit (Hornung 1693: 111).

3.1. Verbi *olema* pööramisest

Esimene tugev ladina keele mõjutus on näha verbipeatüki alguses, kus Hornung tutvustab oma lugejaile verbi *olema* pööramist. Tema jaoks ei ole siin verbi algvorm mitte eesti keeles tavapärase *ma*-infinitiiv, vaid hoopis preesensi singulari esimene pööre (*olen*⁹⁸) (Hornung 1693: 69). Ladina keeles on verbi algvormid (olgu sulgudes antud eesti keele vasted või lähedased vormid): preesensi esimene pööre singularis (*olen*), perfekti esimene pööre singularis (*olin*), perfekti passiivi partitsiip (*oldud*)⁹⁹ ja preesensi aktiivi infinitiiv (*olema, olla, olevat*).¹⁰⁰ Kuigi infinitiivi koht nimekirjas võib

⁹⁸ Hornungi kasutatud ortograafias *ollen*.

⁹⁹ Mõnes sõnaraamatus meessoos ja teistes neutrumi lõpuga (LOGEION).

¹⁰⁰ Verbi *kõndima* algvormid on „Ladina-eesti sõnaraamatus“ (Kleis, Torpats, Gross, Freymann 1986: 76) *ambulo, ambulavi, ambulatum, ambulare*.

sõnastikes veidi varieeruda¹⁰¹ või infinitiiv isegi nimekirjast puududa¹⁰², antakse esimesena alati preesensi esimene pööre singularis.

Hornung ei kasuta oma raamatus järjepidevalt verbi sama algvormi. Verbide *olema* (Hornung 1693: 69), *saama* (Hornung 1693: 75) ja *pidama* (Hornung 1693: 75) algvormina esitab ta preesensi singulari esimese pöördet, verbi *kustutama* (Hornung 1693: 81) puhul aga *ma*-infinitiivi. Seega võib järeldada, et Hornungi arvates ongi verbil mitmeid algvorme ning ta kasutas neid segamini, sest see ei tundunud talle ebatavaline. Siinkohal saaks küsida, miks ta ei esitanud kõikidel juhtumitel kõiki algvorme. Põhjuseks on eeldatavalt õpperaamatu praktiline suunitus ning võib-olla ka trükipinna kallidus. Preesensi singulari esimene pööre kui verbi algvorm ei tohiks aga üllatada, kui kopeerida verbi kirjeldamisel ladina keele süsteemi. Johannes Gutsclaff eelistab oma 1648. aasta grammatikas kasutada sama verbi algvormina *ma*-infinitiivi (*olema*¹⁰³) ning toob selle kõrval ära ka ladinakeelse infinitiivi (*esse*), mis oleks omaette algvormina pisut ootamatu, kuid on eeldavalt esitatud kui *olema* tõlge (Gutsclaff 1998 [1648]: 118).

Tänapäeva eesti keeles kirjeldatakse verbe kõige ülevaatlikumalt viie morfoloogilise kategooria abil. Need on pööre, geenus (tegumood), tempus (aeg), moodus (kõneviis) ja kõneliik, kusjuures ühes pöörd sõnavormis kõik viis kategooriat korraga esineda ei saa (Erelt, Erelt, Ross 2020: 230). Pöördel on kuus, geenusel kaks, tempusel üks kuni neli, moodusel viis ja kõneliigil kaks liiget (Viht, Habicht 2019: 104).

Selline kirjeldusviis on tulnud ladina keelest. Täpsem seos ladina keelega võib peituda ka eesti keeles kasutusel olevates võõrsõnades. Geenus tuleb ladinakeelsest sõnast *genus*, mis tähendab muuhulgas päritolu, liiki, sugu (Kleis, Torpats, Gross, Freymann 1986: 306). *Tempus* tähendab ladina keeles aega. Moodus tuleb ladinakeelsest sõnast *modus*, mis tähendab viisi, laadi (Kleis, Torpats, Gross, Freymann 1986: 436). Eesti

¹⁰¹ Logeion. Veebiaadress: <https://logeion.uchicago.edu/ambulo>. [Vaadatud: 28.04.2022].

¹⁰² Perseus. Veebiaadress: <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.04.0059%3Aentry%3Dambulo>. [Vaadatud: 28.04.2022].

¹⁰³ Originaalis *Ollema*.

keel ei ole ainuke keel, mida kirjeldatakse ladina keelest laenatud kirjeldusviisi abil. Seetõttu peatutakse üldteada faktidel selles töös ainult siis, kui see aitab kirjeldada mõneti täpsemaid ja üllatuslikumaid detaile Hornungi grammatikakäsitluses.

Hornungi grammatika preesensi pluurali kolmas pööre *ommad* tekitab alguses paralleeli lõunaeeesti keelega, kus samuti eristatakse verbi *olema* puhul singulari ja pluurali vorme¹⁰⁴. Singulari kolmas pööre on lõunaeeesti keeles *om* või *um* ning pluurali kolmas pööre *ommaq* või *ummaq*. Gutsloff, kes töötas just lõunaeeesti keelega, eristab samuti ainsuse ja mitmuse kolmandat pööret ning annab vormid *om* ja *omma* (Gutsloff 1998 [1648]: 118). On oluline mainida, et Hornung kasutab liitaegade puhul preesensi pluurali kolmandas pöördes ka varianti *on* (Hornung 1693: 70), mis kattub preesensi singulari kolmanda pöördega. Gutsloff seda ei tee ning jääb mitmuse kolmandas pöördes vormi *omma* juurde (Gutsloff 1998 [1648]: 120). Paralleelne *on* ja *omma* kasutus võib vihjata *ommad* hääbumisele põhjaeeesti keelest juba 17. sajandil ning võib-olla ka Hornungi soovile seda hääbumist pidurdada. Ladina keeles on verbi *olema* preesensi singulari kolmas pööre (*est*) ja preesensi pluurali kolmas pööre (*sunt*) selgelt erineva tüvega sõnad (sama pädeb ka saksa keeles). Hornungil võis olla huvi sõna *ommad* kasutada, et säilitada talle omane erisus verbi *olema* ainsuse ja mitmuse kolmanda pöörde vahel.¹⁰⁵ Ei saa kindlalt öelda, kas soov preesensi kolmanda pöörde singulari ja pluurali erisust eesti keeles rõhutada tuli ladina või saksa keelest. Omavahel suhestuvaid keeli oli rohkem kui kaks. Anita Auer ja Anja Voeste toovad sarnase näitena sisse Osmani Impeeriumi aegse Bulgaaria, kus rahvakeel oli bulgaaria keel, kiriku- ja kaubandusekeel kreeka keel ning türki keel oli halduskeel (Auer, Voeste 2014: 257). Vormi *ommad* ei ole aga Hornung eeldatavalt läbivalt kasutanud (nt lubab Hornung öelda nii „Mul on härjad“ kui ka „Mul omma härjad“ (Hornung 1693: 74), sest tema raamatust on näha, et teda huvitas reaalsuse kirjeldamine ning mitte niivõrd selle

¹⁰⁴ Võro Instituut. Sõnaraamat. Veebiaadress:

<https://synaq.org/index.php?vaade=raamat&syna=olema&saada.x=0&saada.y=0&suund=ev>. [Vaadatud: 28.04.2022].

¹⁰⁵ Väidan nõnda, sest õpetan ja olen õpetanud eestlastele mitmeid võõrkeeli, kus need vormid on samuti erinevad. Kuna selline olukord valmistab eesti õppuritele mõnikord raskusi ja paljudel õppuritel on perekondlik suhe lõunaeeesti keelega, siis võtsin õppeprotsessis abiks lõunaeeesti keele ning see on ka päriselt aidanud.

kujundamine nagu näiteks Stahl. Ka möönab ta napolisõnaliselt, et kolmanda isiku singulari vorm *on* on sageli kasutuses ka pluurali kolmandas isikus, ning toob näite „Lambad on kõik siin¹⁰⁶“ (Hornung 1693: 74). Siiski võib *ommad* oleviku pööramistabelis olla märk soovist, et eesti keel sobituks rohkem kokku ladina keelega (või ka saksa keelega). Siin ei saa olla ka mingit vahet formaalsema ja vähemformaalse vormi vahel, sest Hornung sellist ranget vahet ei tee. Nimelt ei eira ta ka teisi lühendatud sõnu ning toob *olnud* kõrvale ka lühivormi *olnd* (Hornung 1693: 70).¹⁰⁷

Verbi *olema* imperatiivi puhul kaugeneb Hornung ladina keelest. Ladina keeles on olemas nii preesensi kui ka futuuri imperatiiv. Preesensi imperatiivi saab kasutada ainult teises pöördes, nii singularis kui ka pluuralis. Futuuri imperatiivi saab kasutada ka kolmandas isikus, nii singularis kui ka pluuralis, kuid puudub pööramine kõikides pööretes. Puuduvate pöörete puhul asendab ladina keeles imperatiivi konjunktiiv (mitmetes romaani keeltes tuntud ka subjunktiiv nime all). Tuntud on hüüe: „Vivat Roma!“ (Elagu Rooma!).¹⁰⁸ Hornungi jaoks ei ole imperatiivivormid seega mitte pelgalt *ole* ja *olge*, vaid ka *olgu*¹⁰⁹ ja *olgem* (Hornung 1693: 71). Konjunktiiv ja optatiivi terminid on Hornung reserveerinud tänapäeva mõistes konditsionaalile, kus ta toob pluurali kolmandas pöördes sisse kolm varianti: *oleksivad*, *oleksid*, *oleks*¹¹⁰. Pluurali kolmanda pöörde vorm *oleks* mõjub tänapäevaselt, sest 20. sajandi kirjakeelses kasutuses on pluurali kolmandas pöördes see vorm *oleksid*. Valgma ja Rummeli „Eesti keele grammatika“ käsiraamatus on selgelt öeldud, et jaatavas kõnes peab tingivas kõneviisis kasutama pöördelõppe (Valgma, Rummel 1968: 118). Samad autorid möönavad küll, et luules on tavaline neid pöördelõppe mitte tarvitada (Valgma,

¹⁰⁶ Originaalis *Lambad on keik siin*.

¹⁰⁷ See valik näitab, et ta oli oma ajast üle kolme sajandi ees, sest minu emakeeleõpetaja nõudis kirjandites vormi *olnud* ning vormi *olnd* ei lubanud. Eeldan, et vormi *olnd* kasutamine, mis on vägagi valdav suulises kõnes, ei ole lubatud ka selles bakalaureusetöös (v.a näidetes ja otseses kõnes). Hornungi 17. sajandi eesti *olnd* oli aga võrdväärne sõna tema raamatus.

¹⁰⁸ Eestis võib klaase tõstes öelda „Prosit!“ (Olgu kasuks!). See on küll saanud sedavõrd omaseks ütluks, et reeglina ei tajuta enam, et väljend pärineb ladina keelest ning ei hoomata sõna algset tähendust. Lisaks on sõnal ka eestipärasem kirja pilt *proosit*.

¹⁰⁹ Originaalis kirja pildis *olgo*.

¹¹⁰ Originaalis *olleksiwad*, *olleksid*, *olleks*.

Remmel 1968: 10). Tänapäevalgi on keeleinimesi, kes väidavad, et kõik konditsionaali vormid kattuvad kõnekeeles (mitte kirjakeeles): *ma teeks, sa teeks, ta teeks, me teeks, te teeks, nad teeks* (Kaalep 2015: 2). Tänapäeva kirjakeele norming on sarnane Hornungi kirjeldusega ja asetab pöördelõpuga vormide ja pöördelõputa konditsionaali vormide vahele võrdusmärgi (EKI: 2004). Pöördelõpuga vormide ja pöördelõputa vormide rööpset kasutust kirjakeeles lubati vabariikliku õigekeelsuskomisjoni otsusega juba 12.03.1980.^{111 112}

3.2. Infinitiivist

Infinitiivi teema on eesti keele võrdluses ladina keelega komplitseeritud, sest ladina keele infinitiiv on harmooniline ja eesti keel on võrdluses ladina keelega kohati infinitiivivormide ülekülluses ning kohati nende puuduses. Ladina keeles on olemas infinitiivid nii preesensis, perfektis kui ka futuurumis, kusjuures infinitiivid on nii aktiivis kui ka passiivis. Igasse gruppi kuulub rangelt üks infinitiiv. Eesti keeles näib puuduvat lõplik konsensus, mis on eesti keeles infinitiiv. Varasemates käsitlustes olid infinitiivid *ma*-infinitiiv (*ma*-tegevusnimi) ja *da*-infinitiiv (*da*-tegevusnimi) (Valgma, Remmel 1968: 133). Kõige uuema käsitluse kohaselt on eesti keele infinitiivid ehk tegevusnimed: *ma*-infinitiiv, *da*-infinitiiv, *vat*-infinitiiv, ning infiniitsed verbivormid lisaks infinitiividele ka mineviku partitsiip, oleviku partitsiip ja *des*-vorm (Viht, Habicht 2019: 118). Passiivi infinitiiv eesti keeles puudub, kuid partitsiibid saavad esineda ka impersonaalis (*elatav, elatud*) (Viht, Habicht 2019: 118).

¹¹¹ VÕKi morfoloogiaotsused 1979–1983. Veebiaadress: <https://eki.ee/teatmik/voki-morfoloogiaotsused-1979-1983>. [Vaadatud 19.05.2022].

¹¹² On kahtlemata huvitav, et on inimesi (mina k.a), kelle jaoks mõjub see uudis siiani ehmatavalt. Kasutan muidugi aktiivselt vorme *ma oleks, sa oleks, me oleks, te oleks, nad oleks*, kuid olen neid alati pidanud kõnekeelseteks. Minu vanaema kasutas ka Johann Hornungi pakutud kolmandat varianti ehk vormi *oleksivad*. Seega olen selles punktis Hornungi pöördelõppude maailma kogenud täies mahus.

Kuna impersonaali kipuvad 17. sajandi eesti keele uurijad nägema omamoodi passiivina, siis võib suurte mööndustega väita, et eesti keeles on passiivi infinitiiv siiski olemas. Infinitiivi puhul tahab Hornung selgelt teha kahte asja: kirjeldada eesti keelt, aga sobitada eesti keele ka ladina keele infinitiivide süsteemi. Esimest teeb ta, tuues sisse *teise infinitiivi* mõiste. Teine infinitiiv on *da*-infinitiiv, mis on kahtlemata huvitav, sest minu keeletunnetuses on *da*-infinitiiv oma põhiolemuselt rohkem infinitiiv kui *ma*-infinitiiv. Nt lausetes *Tahan elada, suudan õppida* on kasutusel just *da*-infinitiiv. *ma*-infinitiiv meenutab funktsioonilt sageli ladina keele esimest supiini, nt *Venite cenatum. Tulge õhtust sööma*. Eeldatavalt on minu tunnetus tekkinud infinitiivi enese mõistest, sest tuleb ta ladinakeelsest terminist *modus infinitivus*, kus *infinitivus* tähendab piiramatut, piiritut¹¹³ (ehk kattub Jumala määratlusega). Piiramatut ja piiritut paistab rohkem edasi andvat *da*-infinitiiv. Tunnetus langeb kokku soome keele grammatika kirjeldusega, sest soome keele grammatikas kirjeldatakse samuti esimese infinitiivina just *da*-infinitiivi¹¹⁴. Lisaks vähendab minu jaoks *ma*-infinitiivi infiniitsust tema võimalik kasutus abessiivis, nt *tegemata töö; võtmata rohud; lahkus poest, ostmata raamatut*. Kasutust abessiivis võib näha infiniitsuse vastandina. Piiramatu on *ma*-infinitiivi abessiivivormis asunud iseenda eitusega dialoogi, toonud juurde elemente ning tekitanud juurde keerukust. *da*-infinitiiv selliseid „dialooge“ ei pea ning seega lihtsalt on oma piiramatuses. Siiski on põhiline infinitiiv Hornungi jaoks *ma*-infinitiiv (eeldan, et Hornung jäi truuks kehtivale traditsioonile ega arutlenud asja üle). Kui aga infinitiivile eelneb sõna, mis „kätkeb endas soovi või võimet“ (Hornung 1693: 72), siis tuleb kasutada teist infinitiivi ehk *da*-infinitiivi: *mina võin / tahan / lasen olla*¹¹⁵ (Hornung 1693: 72). See haakub hästi ka tänapäevase grammatikakirjeldusega.

¹¹³ Võõrsõnade leksikon. infinitiiv. Veebiaadress: <https://www.eki.ee/dict/vsl/index.cgi?Q=infinitiiv&F=M&C06=et>. [Vaadatud: 19.05.2022].

¹¹⁴ Soome-eesti suursõnaraamat. Veebiaadress: <https://www.eki.ee/dict/soome/index.cgi?Q=juosta&F=M&C06=et>. [Vaadatud: 28.04.2022].

¹¹⁵ Originaalis *woin, tahhan, lassen*.

Mineviku kirjeldamiseks võtab Hornung appi ladina keele ning pakub välja vormid *olema olnud* ja *olevat olnud*¹¹⁶. Ta teeb seda, sest tahab eesti keeles väljendada ladina keele *accusativus cum infinitivo* (akusatiiv koos infinitiiviga) konstruktsiooni. Otsus esitada infinitiivi puhul ainult oleviku vormid ei võimaldaks aga kasutada seda ladina keele konstruktsiooni teistes aegades peale oleviku. Hornung vajab infinitiivi ka minevikus. Nii saab ta vältida kõrvallausega konstruktsiooni „Ta ütles, et koer hammustas kassi“ ning öelda: „Ta ütles koera olevat kassi hammustanud.“

3.3. Akusatiiv koos infinitiiviga

Akusatiiv koos infinitiiviga on konstruktsioon, kus kasutatakse akusatiivi (grammatilist objekti ehk sihitise käänet) ning lisaks teise sihitisena infinitiivi (Lotman 2001: 115). Tegemist on ladina keelele iseloomuliku viisiga vältida kõrvallauset. Ladina keeles saab küll öelda: „Puto quod Marcus Romae est“ (Arvan, et Marcus on Roomas), kuid kaunim ja kompaktsem on öelda: „Marcum Romae esse puto“ (Arvan Marcust/Marcuse olevat Roomas). *Marcum* on mehenimi *Marcus* akusatiivis ning *esse* on verbi *olema* preesensi infinitiiv. Viimane lause võiks seega Hornungi käsituse järgi eesti keeles minevikuvormis olla „Arvan Marcust/Marcuse olevat olnud Roomas“. Sageli soovitatakse nimelt ladina keele akusatiiv koos infinitiiviga konstruktsiooni tõlkevasteks sidesõnaga *et* algavat kõrvallauset, kus ladina keele akusatiiv oleks eestikeelse lause subjekt ja ladinakeelse lause infinitiivist saaks eestikeelses lauses predikaat (Nurm 1942: 97; Lotman 2001: 115). Siiski väidetakse 1959. aasta keskkooli eesti keele grammatikaõpikus, et „Ma arvasin, et see on nii“ ei ole nii hea kui „Ma arvasin selle nii olevat“ (Rommel, Valgma, Riikoja 1959: 217). Samas grammatikaõpikus kirjutatakse küll, et infinitiivid on ainult *ma*-infinitiiv ja *da*-infinitiiv (Rommel, Valgma, Riikoja 1959: 91), *vat*-infinitiivi kutsuvad õpiku autorid mitte infinitiiviks, vaid lauselühendiks (Rommel, Valgma, Riikoja 1959: 216). Rommeli,

¹¹⁶ Originaalis *ollema olnud, ollewa olnud*.

Valgma ja Riikoja õpik on varasema keelekirjelduse ilmekas näide. Samal arvamusel on Valgma ja Rimmel ka oma 1968. aastal avaldatud käsiraamatus, kus nad kirjeldavad *vat*-infinitiivi kui sihitislikku lauselühendit (Valgma, Rimmel 1968: 262). Olgu siis tegemist infinitiviga nagu uuemates käsitlustes (Viht, Habicht 2019: 118) või mitte, aga paljudes lausetes, mis on olevikus, mõjub *vat*-vorm paremini sidesõnaga *et* algavast kõrvallausest ning tõlkelahendustes *et*-kõrvallause eelistamine ei tundu alati olevat vajalik.

Teiseks ei ole eesti keeles samatähenduslikud finiiitverbiga laused „Arvan, et Marcus on olnud Roomas“ ja „Arvan, et Marcus oli Roomas“. Esimene lause, mis on perfektis (täisminevikus) ehk kus kasutatakse liitaega, väljendab kogemust. Teine lause, mis on preteeritumis (lihtminevikus) ehk kus kasutatakse lihtaega, eeldab täpsustavat konteksti. Kuski peab olema mainitud kindel ajahetk, mil *Marcus oli Roomas* (nt eelmisel aastal, laupäeval, juulis jne). Kui kindlat ajahetke mainitud ei ole, sobiks lause ehk Marcuse nekroloogi. Elav Marcus võib veel Roomasse sattuda ning peaks seega jääma kogemuse tasandile. Seega on küsitav, kas ja kuivõrd saab konstruktsiooni *olevat olnud* üleüldse paigutada samasse gruppi verbivormiga *oli*. On ilmne, et selline kunstlik olukord tekkis soovist võimaldada eesti keeles akusatiiv koos infinitiiviga konstruktsiooni kasutust ka minevikuaegade puhul. Siiski on eesti keeles perfekti ja preteeritumi vahel erinevus ning *olevat olnud* konstruktsioon peaks seda kuidagi arvesse võtma. Ei ole süsteempärane, et finiiitvormide (*oli, on olnud*) tasandil on tähendus erinev, aga infinitiivi tasandil enam mitte. Seega tuleb minevikuvormide puhul, kus soovitakse anda edasi preteeritumi, eelistada sidesõnaga *et* algavat kõrvallausest. *Olevat olnud* jõudmine eesti keelde kui pseudopreteeritumi infinitiiv näitab aga kindlasti ebasoovitavat ning tähendust muutvat võõrmõju.

Lisaraskuse toob kaasa fakt, et eesti keeles täidavad ladina keele akusatiivi rolli kolm käänat: nominatiiv (nimetav), genitiiv (omastav), partitiiv (osastav). Ka Hornung ise tajub seda hästi ning pakub näiteks laused:

„Ma mõtlesin tema siin olevat olnud.“¹¹⁷ (Hornung 1693: 72)

¹¹⁷ Originaalis *Minna motlin temma siin ollewa olnud*.

„Ma mõtlesin teda siin olevat olnud.“¹¹⁸ (Hornung 1693: 72)

Mõlemad laused on stiililt arhailised, kuid siiani on neis tunnetatav tähenduse erinevus. Esimeses lauses on isik „siin“ olnud püsivamalt ja rahulikumalt. Teises lauses lipsas ta korraks „siit“ läbi, kuid ta on elus ja võib-olla tuleb „siii“ tagasi. Tundub, et Hornung adub seda vahet, sest tema jaoks oleks olnud hõlpsam kopeerida täies mahus ladina keele ülesehitusel põhinevat keelekirjeldamistraditsiooni, mis oli tema ajaks Euroopas juba sajandeid kestnud (Viht, Habicht 2019: 209) ja panna oma raamatusse ainult teine variant ehk võrdsustada ladina keele akusatiiv ja eesti keele partitiiv. Hornung allub kehtivatele traditsioonidele siiski suures osas oma käänamistabelites. Tema akusatiiv sõnast *Jumal*¹¹⁹ on *Jumalat*¹²⁰ (Hornung 1693: 13). Samas eeldaks *Jumalasse*¹²¹ ladina keeles akusatiivi kasutust koos prepositsiooniga *in* (*in Deum*). (Hornung 1693: 13). Hornung soovib aga hoida ühes grupis alljärgnevad eesti keele kohakäänded: elatiivi (seestütleva), ablatiivi (alaltütleva), illatiivi (sisseütleva) ja inessiivi (seesütleva). Ta on nad kõik paigutanud ablatiivi alla, kuigi eesti keele illatiiv ei ole ladina keeles ablatiiv. Inessiivi väljendatakse ladina keeles ablatiiviga, kui ei ole võimalik kasutada lokatiivi. Hoolimata oma käänamistabelitest, kus ladina keele akusatiivi ja eesti keele partitiivi vahele on pandud võrdusmärk, teeb Hornung selget vahet alljärgnevatel sihitise kasutustel:

- *Too hobune välja.*¹²² (Hornung 1693: 111) Sihitis on nominatiivis.
- *Tema toi hobuse.*¹²³ (Hornung 1693: 111) Sihitis on genitiivis.
- *Katsu mulle hoost (hobust)*¹²⁴ (Hornung 1693: 111) Sihitis on akusatiivis.

¹¹⁸ Originaalis *Minna motlin tedda siin ollewa olnud.*

¹¹⁹ Originaalis *Jummal*

¹²⁰ Originaalis *Jummalad*

¹²¹ Originaalis *Jummalasse*

¹²² Originaalis *To hobbone välja.*

¹²³ Originaalis *temma toi hobbose.*

¹²⁴ Originaalis *katso mulle houst.*

3.4. Gerundium

Gerundium (teonimi) on ladina keeles verbist moodustatud substantiiv, kusjuures nominatiivi rolli täidab infinitiiv. Teised vormid käänduvad. Kõiki vorme käänatakse neutrumis. Tegemist on verbaalse nimisõnaga ehk omamoodi vahevormiga verbi ja nimisõna vahel. Näiteks toon verbi *kuulma*, mis teonimena käitub alljärgnevalt:

- Nominatiivi rangelt võttes ei ole. Selle asemel kasutatakse infinitiivi: *audire*. Tõlge eesti keelde on enamasti *kuulmine* või ka *kuulda*, vorm ei käändu erinevalt järgnevatest vormidest.
- Genitiiv: *audiendi*. Vastab küsimusele *mille*. Tegu ei ole sihitisega, tõlge eesti keelde: *kuulmise*.
- Daativ: *audiendo*. Erinevalt käändsõnade daativist (mis vastaks küsimustele *millele*, *millel*, *milleks*) on kasutusel vähestes väljendites (Pekkanen 1988: 137) ning seda ei ole seetõttu mõttekas siinkohal laiemalt analüüsida.
- Akusatiiv: *audiendum*. Vormi kasutatakse koos prepositsioonidega (enamasti *ad*, aga ka *inter*) (Pekkanen 1988: 137). Prepositsioon määrab tõlkelahendi eesti keelde, nt *inter cenandum* (õhtustamise ajal), *ad audiendum parati sumus* (oleme valmis kuulma).
- Ablatiiv: *audiendo*. Tõlge eesti keelde: *kuuldes*.

Hornung esitab kolm eesti keele gerundiumi vormi (ladina keele vaatenurgast kolm käänet): *kustutades*, *kustutamas*, *kustutamast* (Hornung 1693: 82). Need vormid vastavad ladina keele ablatiivile. Hornung ei maini aga genitiivi (*kustutamise*), daativi (*kustutamisele*), akusatiivi (*kustutamiseks*) ega anna infinitiivi, mis saab eesti keeles olla nii *kustutada* kui ka *kustutamine*. *mine*-vormi annab Hornung hoopis raamatu varasemas osas, kus ta käsitleb substantiive, mis on saadud verbidest, ning käsitab sõnu *taplemine*¹²⁵ ja *taplus*¹²⁶ sünonüümidena (Hornung 1693: 7).

¹²⁵ originaalis *Tapleminne*

3.5. Saama-futuurum

Hornungi järgi futuurumit (tulevikku) eesti keeles ajavormina ei ole ja selle asemel kasutatakse preesensit ning ka konstruktsioone abiverbiga *tahtma*, nt *minna tahhan awwitada*¹²⁷; sõnaga *küül*¹²⁸, nt *küül nääd*¹²⁹; konstruktsiooni *kui...siis...*, nt *kui ilm ninda jääb, siis saame...*¹³⁰ (Hornung 1693: 73). Siiski pani Hornung tähele, et eesti keeles kasutati saksa keele mõjul konstruktsiooni *saama* + infinitiiv. Hornungi jaoks ei ole see lahend meeldiv, sest see „kätkeb teistsugust taju“ (Hornung 1693: 73). Ta näeb, et mõningates kohtades on *saama* + infinitiiv hästi juurdunud, teistes aga mitte. Näiteks tundub talle hea öelda: „Jumal saab avitama“¹³¹, kuid singulari esimeses ja teises pöördes (*saan avitama/aitama, saad avitama/aitama*) see konstruktsioon tema arvates enam ei sobi.¹³² Eeldatavalt tunnetas Hornung, et *saama* tulevikukonstruktsioon tuleb saksa keelest ja kuna ta käsitles eesti keelt ka ladina keele vahendusel, siis ei näinud ta vajadust seda konstruktsiooni kasutada. Seega jättis Hornung, eeldatavalt ladina keelest ja ka reaalsest olukorrast julgustust saanuna, *saama*-tuleviku omamoodi jäänukajavormiks ehk millekski, mida võib mõnes kohas kasutada, aga mis kõikjale ei sobi.

Heiki Reila juhib nii ajaloolise kui ka keelelise tõendusmaterjaliga tähelepanu sellele, et „Müncheni käsikiri“ peab olema Johann Hornungi Uue Testamendi tõlke ümberkirjutus (Reila 2007: 556), kuna ümberkirjutaja (Kursi koguduse õpetaja Johannes Hartmannus

¹²⁶ originaalis *Taplus*

¹²⁷ *mina tahan avitada/aidata.*

¹²⁸ *küüll*

¹²⁹ *küüll näed.*

¹³⁰ *kui ilm nõnda jääb, siis saame...*

¹³¹ Originaalis *Jummal saab awwitama.*

¹³² Vaidlesin põhikoolis eesti keele õpetajaga, kes keelas *saama* tuleviku täies mahus ära. Tõepoolest on Hornungil õigus, et see lahend ei ole meeldiv, kuid on mõnes kohas kõigest hoolimata juurdunud ning tundub kätkevat endas teatavat paatoslikkust ja pidulikkust. Näiteks tunduks mulle loomulik öelda: „Me saame siin veel näguripäevi nägema.“ Ei tunduks aga õige öelda: „Homme saan kinno minema.“

Creidius¹³³) tunnistab kirjas ise üles, et tema eesti keele oskus ei olnud teksti kopeerimise ajal piisav (Köpp 1959: 74; Reila 2007: 557). Kuna kõigi teiste Hornungi kirjutatud või Hornungile omistatud teoste puhul on olnud vaidlusi ja poleemikat, ei taha Heiki Reila välistada, et „Müncheni käsikiri“ võib olla üldse kõige selgemalt Hornungi algupäraga tekst (Reila 2007: 557). Sellele viitab ka tuleviku moodustus, mis on varasematest tõlgetest (Pilistvere käsikiri, Wastne Testament) erinev. Tuleviku abisõnad on „Müncheni käsikirjas“ *tahtma* ja *pidama*, nt *peab ollema, tahhab pühkida*¹³⁴ (Wastses Testamendis: *sahb ollema, sahb pühkma*¹³⁵). Lisaks on kasutatud sõna *küll* abil moodustatud tuleviku, nt *küll Jumal sind lööb*¹³⁶ (Wastses Testamendis: *sahb löhma*¹³⁷). (Reila 2007: 559)

¹³³ Creidius (ka kirjapildis *Creydius*) andis teksti ümberkirjutamiseks 1692. aastal kindralsuperintendent Fischer (Köpp 1959: 74).

¹³⁴ *peab olema, tahab pühkida*

¹³⁵ *saab olema, saab pühkima*

¹³⁶ *küll Jumal sind lööb*

¹³⁷ *saab lööma*

3.6. Verbi *olema* kasutus omajalause

Ladina keeles saab omamist väljendada kahel viisil:

- „*Habemus papam*“ (Omame paavsti)
- „*Nobis est papa*“ (Meil on paavst)¹³⁸

Ladina keeles on see, mida omatakse (omata), selles konstruktsioonis nominatiivis, ning see, kes omab (omaja), on daativis. Oma eesti keele käänamistabelis on Hornung paigutanud daativi alla nii allatiivi kui ka adessiivi. Põhiline eesti keele daativ on Hornungil allatiiv, adessiiv on märgitud tabelites sulgudes oleva *l*-tähega (Hornung 1693: 17). Ladina keel eeldaks ka translatiivi hõlmamist daativi alla. Lauses „*Marco auxilio esse possum*“ (Saan Marcusele abiks olla) on nii *Marco* (Marcusele) kui ka *auxilio* (abiks) daativivormid.

Hornung saab aru, et lausetüüp „Mul on hobune“ on ladina ja eesti keeles täpselt sama. Ladinakeelses lauses „*Mihi est equus*“ (Mul on hobune) on *mihi* (mul), *est* (on) ja *equus* (hobune). *Mihi* on daativis, *est* on verbi *olema* kolmas pööre singularis, *equus* on *hobune* singulari nominatiivis. Kui ladina keeles väljendatakse selle konstruktsiooniga rohkem kui ühe asja omamist, siis peab verb *olema* pluurali kolmandas pöördes. Ladinakeelses lauses „*Mihi sunt boves*“ (Mul on härjad) on *sunt* just verbi *olema* pluuralivorm. Hornung pakub siinkohal välja kaks lahendit: *on* ja juba eelnevalt mainitud *ommad*. Lause saab moodustada täpselt nii nagu ladina keeles: „Mul ommad härjad“ või ka ainsusevormiga (nagu tänapäeva eesti kirjakeeles): „Mul on härjad.“ Hornungit paistab vaimustavat, et ladina ja eesti keeles on see konstruktsioon nii sarnane. Ta mainib seda kommenteerides isegi, et „just nagu ladinlaste seas“ (Hornung 1693: 74).

¹³⁸ Eestlastele lause „Meil on paavst“ mingeid raskusi ei valmista. On huvitav, et tänapäeva katalaanidele (kui romaani keelte rääkijatele) nt valmistab, sest katalaani ja hispaania keeles sellist konstruktsiooni ei ole. Alustasin oma ladina keele õpinguid katalaanikeelses grupis ning mäletan kaasõppurite suurt segadust, kui see lausetüüp arutlusele tuli. Omajalause on kahtlemata tugev ühisjoon ladina ja eesti keele vahel.

Sarnaseid tähelepanekuid on Hornungil ka muudes grammatikaraamatu osades, nt mainib ta, et ladina keeles eristatakse kolmanda isiku puhul *tema* ja *oma* kasutust (Hornung 1693: 65). Nii eesti kui ka ladina keeles saab vahet teha lausetel „Tema armastab oma naist” (*Amat mulierem suam*) ja „Tema armastab tema naist“ (*Amat mulierem eius*). Teisel juhul armastab *tema* kellegi teise naist. Kuna eesti keeles ei piirdu *oma* kasutus ainult kolmanda pöördega, siis tuleb järeldada, et eesti keel on siinkohal ladina keelest keerulisem ja täpsem.

Tänapäeval väidetakse, et teaduses on kombeks vaadata keeli pigem kui võrdseid ning seetõttu peetakse vajalikuks hoiduda juurdunud ideoloogilistest määratlustest, mis on halvustavad ning keeleteadlastele sobimatud (Anipa 2014: 175). Ma ei ole selle nägemusega nõus, sest sellised põhjendamata kirjelduspiirangud (mis on ju ka ise ideoloogilised) võivad takistada reaalsuse kirjeldamist. Ka ei pea ma alati keeli või keelekasutustasandeid võrdseks, kuigi näen paljude keelte puhul, mis on olnud või on madalamal arengutasandil (puudub kirjakeel või on kirjakeele ajalugu lühem), arenguhüppeks suurt potentsiaali (see potentsiaal realiseerus tugevalt eesti keele puhul, mida ka see töö üritab näidata). 17. sajandil oli eesti keel ikkagi alamrahva keel ehk „matsikeel“. Kuna ladina keele staatus oli 17. sajandil siiski veel kõrge, siis tuleb minu arvates pöörata tähelepanu eesti keeles esinevatele keeelistele keerukustele. Eriti veel siis, kui saksa keel on läinud lihtsamat teed. Sellisest arutlusest saab järeldada, et eesti keel ei ole „matsikeel“. Selleks aga, et see järeldus teha, ei saa sõnade kasutust ideoloogilistel alustel piirata.

3.7. Passiiv

Eesti keeles ei saa rääkida sellistest passiivvormidest nagu ladina keeles. Eesti keeles ei jagune geenus (tegumood) mitte aktiiviks ja passiiviks, vaid personaaliks (isikuliseks tegumoeks) ja impersonaaliks (umbisikuliseks tegumoeks).

Personaalis: „Livia armastab Augustust.“

Impersonaalis: „Augustust armastatakse Livia poolt.“

Teise lause *Livia poolt* mõjub mitteeestipäraselt. *Poolt*-agentadverbiaali kasutus osundab aga sarnasusele passiiviga (Erelt 2017: 217). Lause „Augustust armastatakse“ stiil samal ajal ei riiva. Lisatud fraas „Livia poolt“ mõjub passiivi kasutavate indoeuroopa keelte grammatilise konstruktsiooni kopeerimisena. Lisaks on vajalik mainida, et impersonaal ja passiiv ei kattu grammatiliselt, nt ei ole impersonaali vormis võimalik tuvastada isikut.

Seda tunnetasid juba enne Hornungit eesti keelega tegelenud kirikuõpetajad, kes ei tahtnud impersonaalivorme paradigmasse hõlmata nende erinevuse tõttu passiivist (Kilgi 2012: 178). Hornungi (1693) *mind leitakse* on Gösekenil (1660) ja Stahlil (1637) *mina saan leitud* ning Gutsclaffil (1648) *mina saa leitud*. Thor Helle (1732) on jäänud Hornungi lahendi juurde. (Kilgi 2012: 179)

„Livia armastab Augustust.“ (ladina keeles „*Livia Augustum amat.*“). Ladina keele *amat* on samuti singulari kolmas pööre preesensis ning *Augustum* on *Augustus* akusatiivis ehk sihitisekäändes. Verb „armastama“ eeldab eesti keeles sihitisekäändena partitiivi, sest tegemist on pideva ja püsiva tundega.

„Augustust armastatakse Livia poolt.“ (ladina keeles „*Augustus a Livia amator.*“). Kattumine on pigem halb. Eesti keeles on sõna *Augustust* puhul tegemist nime *Augustus* partitiiviga. Ladina keeles algab passiivilause sõnaga *Augustus* nominatiivis. Sõna *armastatakse* ei kätke endas infot verbi isiku egaa arvu kohta. Kui Augustuseid oleks rohkem kui üks, siis oleks verb ikka *armastatakse*. Ladina keeles on verb *amatur* rangelt singulari kolmas pööre passiivis. Eesti keeles ebaloomulik fraas *Livia poolt*

koosneb naisenimest *Livia* genitiivis ja postpositsioonist *poolt*. Ladinakeelne *a Livia* koosneb prepositsioonist *a* ning naisenimest *Livia* ablatiivis.

Hornungi ja ka teiste tema kaasaegsete eesti keele „passiiv“ väljendab seega soovi suruda eesti keele impersonaal ladina keele Prokrustese sängi, kus verbi osa vähendatakse võrreldes ladina keelega (eesti keeles puuduvad impersonaalis pöördelõpud) ja see, kellele tegevus on sihitud, ei ole mitte nominatiivis nagu ladina keeles, vaid partitiivis. Siiski on Hornungi jaoks passiivilaused nt:

- „Mind peetakse.“ (Hornung 1693: 78)
- „Mind peeti.“ (Hornung 1693: 78)
- „Mind on peetud.“ (Hornung 1693: 79)

Viimase lause paralleelvormina toob Hornung „Mina olen¹³⁹ peetud.“ (Hornung 1693: 79). Samuti annab ta pluskvamperfektis laused: „Mina olin¹⁴⁰ peetud.“ ja „Mind oli¹⁴¹ peetud.“ (Hornung 1693: 79). Laused „Mina olen peetud“ ja „Mina olin peetud“ (Hornung 1693: 79) sarnanevad aga ladina keele passiiviga, kuna see, keda peetakse, on nominatiivis, ja lausetes on kasutusel *tud*-partitsiip ehk impersonaali mineviku partitsiip. Mati Erelt peab kõige olulisemaks impersonaali ühisosaks passiiviga olukorda, kus impersonaali objektile on subjekti omadusi ehk täisobjekt on nominatiivis (Erelt 2017: 217). Sellesse kategooriasse kuuluvad sellised eespool esitatud Hornungi näitelauseid nagu „Mina olen peetud“.

¹³⁹ Originaalis *ollen*.

¹⁴⁰ Originaalis *ollin*

¹⁴¹ Originaalis *olli*.

4. Järeldused

Esitan alljärgnevalt töö analüüsiosa järeldused. Alati on võimalik, et sarnased nähtused tekivad sõltumatult ega ole üksteisega seoses. Inimesed, kes ei ole keeleliselt valvsad, ei pane ka tähele muutuste allikat (Hickey 2014: 390). Siiski on juhtumeid, kus sarnasus on liiga silmatorkav, et saaks rääkida nähtuste sõltumatust tekkest. Selliste juhtumite puhul tuleb arvestada tõenäosusega, et mõju on olemas olnud.

Esimene kattuvus ladina keelega on Hornungil keele kirjeldamise tasandil harjumuspärastest (ehk sellest, mida kasutatakse kõikides Õhtumaal räägitavates keeltes) spetsiifilisemates kohtades. Erinevates keeltes on kombeks erinev verbi algvorm („sõnaraamatuvorm“). Ladina keeles kasutatakse sõnaraamatutes algvormide jada (preesensi esimene pööre singularis, perfekti esimene pööre singularis, perfekti passiivi partitsiip ja preesensi aktiivi infinitiiv), millest nimekirjas esimene on singulari preesensi esimene pööre. Ka Hornung kasutab oma grammatikas osaliselt sellist lähenemist. Nt verbi *olema* algvorm on Hornungil *olen* (Hornung 1693: 69). Hornung kasutab preesensi pluurali kolmandas pöördes paralleelvormina ka vormi *ommad*. Ladina keeles on verbi *olema* singulari ja pluurali kolmas vorm erinevad. On tõsi, et nõnda on ka saksa keeles. Seega ei saa siinkohal kindlalt järeldada, kuid on selge, et kas ladina või saksa keel on mõjutanud Hornungit soovima, et ka eesti keeles oleks selline erisus olemas. Järeldan Hornungi soovi faktist, et ta näeb ja möönab, et ka pluurali kolmandas pöördes kasutavad eestlased vormi *on*. Siiski üritab ta mitmusliku vormi *ommad* alles jätta.

Omajalauseid esitab ta just ladinakeelsete tõlgetega, kus ta annab pluurali kolmanda pöörde *sunt* tõlkevariantideks nii *on* kui ka *ommad* (Hornung 1693: 74). Oluline on mainida, et Hornung ei tundu pidavat eesti keele omajalauseid („Mul on koer“) ladina keele tõlkeks, vaid lihtsalt lauseks, mis on seletamatul põhjusel sarnase struktuuriga

olemas nii eesti kui ka ladina keeles. Siiski on näha, et ta tunneb selle lausetüübi ära just tänu ladina keelele ning lause ei tundu talle ebaloomulik. See viimane ei ole sugugi vähetähtis tõik, sest eesti kirjakeel oli baltisaksa pastorite hallata ja arendada. Kas nad oleksid jätnud eesti kirjakeelde konstruktsioone, mis võivad tunduda indoeurooplastele rasked ja nende mõtteviisile kauged? Mingil määral kindlasti, sest eesti keele sihitise jättis Hornung (erandina baltisaksa peavoolust) eestipäraseks. Siiski olen arvamusel, et lausetüübi sarnasus ladina keelega sai selle eluõigust ainult tugevdada ning jätta omajalause ilma igasuguste kõhklusteta osaks eesti kirjakeelest. Ladina keel võis olla see kaalukeel, mis jättis omajalause eesti keelde alles.

Infinitiivi puhul on Hornungi jaoks probleem eesti keele infinitiiviparadigmas puuduv harmoonilisus. Kui ladina keeles on igas tempuses ja geenuses üks infinitiiv, siis eesti keeles vaheldub infinitiivi teatav üleküllus (nt preesensi aktiivis) selle nappusega. Hornung vajab infinitiivi, et väljendada eesti keeles ladina keelele iseloomulikku *akusatiiv koos infinitiiviga* konstruktsiooni. Lause „Arvan Marcuse/Marcust olevat Roomas“ kõlab eesti keeles loomulikult. On autoreid, kelle arvates isegi paremini kui kõrvallausega variant „Arvan, et Marcus on Roomas“ (Rommel, Valgma, Riikoja 1959: 217). Siiski tekitab *akusatiiv koos infinitiiviga* konstruktsioon eesti keele minevikuvormides raskusi. Kuna Hornung tundub soovivat kasutada seda konstruktsiooni ka minevikus, siis kasutab ta kohmakat eesti keele infinitiivi *arvan olevat olnud*. Kohmakaks teeb selle infinitiivi tõsiasi, et finiiitverbiga laused „Marcus oli Roomas“ ja „Marcus on olnud Roomas“ ei ole eesti keeles samatähenduslikud. Infinitiivi tasandil muutuvad nad aga kunstlikult samatähenduslikuks („Arvan Marcuse/Marcust olevat olnud Roomas“). Kohmakas *olevat olnud* infinitiiviga lause on seniajani eesti keeles kasutusel ning eeldatavalt just ladina keele *akusatiiv koos infinitiiviga* mõjul.

Gerundiumi ehk teonime kirjelduses annab Hornung kolm eesti keele gerundiumi vormi: *kustutades, kustutamas, kustutamast* (Hornung 1693: 82). Need vormid vastavad ladina keele gerundiumile ablatiivis. Osaliselt asetab Hornung seega eesti keele vorme ladina keele gerundiumi paradigmasse.

Hornung suhtus reservatsioonidega *saama*-futuurumisse. Ta ei näinud selle kasutamiseks vajadust, v.a kohtades, kus see vorm oli juba juurdunud. On raske väita, miks ei näinud Hornung (erinevalt oma kolleegidest) selleks vormiks vajadust. Võimalik põhjus võib olla üleskasvamine eestikeelses keskkonnas, aga ka julgustus, mida ta võis saada just ladina keelest, kus *saama*-futuurumit ei ole. Siiski jääb see arutlus oletuse tasandile.

Passiivikäsitluses üritab Hornung sobitada kokku ladina keele passiivi ja eesti keele impersonaali. Ladina keelest võtab ta impersonaalile passiivi nimetuse, kuid tunnetab siiski, et väljendus *kellegi poolt* esindab eesti keeles halba stiili. Passiivina toob Hornung ära ka konstruktsioonid „Mina olen peetud“ ja „Mina olin peetud“, mis sarnanevad ladina keele passiiviga rohkem, sest *mina* on nominatiivis. Võib seega öelda, et passiiv on Hornungit mõjutanud suure osas nimetuse tasandil. Ta ei oska impersonaalseid konstruktsioone ilmselt mujale paigutada.

Kokkuvõte

Siinses bakalaureusetöös käsitlesin Johann Hornungi (1660–1715) raamatu „Grammatica Esthonica“ („Eesti keele grammatika“) (1693) peatükki „De Verbo“ („Verbist“). Tõlkisin peatüki ladina keelest eesti keelde ning analüüsisin eesti verbi grammatilisest kirjeldusest leitud sarnasusi ladina keelega.

Otsisin oma töös vastust küsimustele, millised konstruktsioonid kattuvad ladina ja eesti keeles. Arvasin, et erilist huvi võivad pakkuda need kattuvused juhul, kui puudub sarnasus eesti ja saksa keele vahel. Sellisel juhul saab välistada võimaluse, et kattuvus on tegelikult pärit saksa keelest. Huvitasid ka mõned keerukad konstruktsioonid, mida siiski eesti keeles kasutatakse, kuigi need ei pruugi tunduda eestipärased. Kuna ladina keelest tulnud keele kirjeldamise süsteem on mõjutanud väga paljusid keeli (nt kõiki Euroopa keeli), ei pakkunud mulle töö käigus erilist huvi üldteada sarnasused ladina ja tänapäeva keelte vahel. Vastasel juhul saaks kirjutada ka nt pööramistabelite sarnasusest, mis ei ole samuti juhuslik. Oleme nii harjunud, et singulari esimene pööre on *mina*-vorm, pluurali esimene pööre *meie*-vorm, singulari teine pööre *sina*-vorm, pluurali teine pööre *teie*-vorm, singulari kolmas pööre *tema*-vorm, pluurali kolmas pööre *nemad*-vorm, et ei oskagi üllatuda, kui see paistab olevat nii ka võõrkeeltes. Ainuke koht, kus ladina paradigma ei sobitu (vähemalt tõlketööd tehes), on viisakusvormid (mis ladina keeles puuduvad), mis pole kõigis Euroopa keeltes sugugi mitte *teie*-vorm nagu eesti keeles.

Kattuvusi ladina keelega on Hornungil keele kirjeldamise tasandil ka väljaspool seda, millega oleme tänapäeval harjunud ning mida me ei loe enam ladinapäraseks, nt kasutab ta mõnikord verbi algvormina singulari preesensi esimest pööret. Ladina keelest võib olla mõjutatud ka püüe säilitada preesensi pluurali kolmas pööre *ommad*; soov leida variante mineviku infinitiivi jaoks, et kasutada eesti keeles ka minevikus ladina keelele

omast *akusatiiv koos infinitiiviga* konstruktsiooni. Omajalause puhul ei saa järeldada, et tegu on otsese ladina keele mõjuga. Siiski võib väita, et sarnase lausetüübi olemasolu ladina keeles sai eesti keele omajalause eluõigust ainult tugevdada.

Pean teost „Grammatica Esthonica“ väärtuslikuks, sest seal kirjeldatud 17. sajandi eesti kirjakeel kattub võrreldes teiste 17. sajandi eesti keele grammatikatega tänapäevase eesti keelega enim. Kindlasti oleks vajalik süvitsi uurida ka teose teisi peatükke, nt Hornungi tööd käänamisparadigmaga. Lisaks eesti keele uurijatele võiks teos mõtteainet pakkuda ka neile, keda huvitavad ladina ja saksa keele vahelised seosed, 17. sajandi ladina keel, mikroajalugu ja folkloor.

Influences of Latin on 17th century Estonian in „De Verbo“ of Johann Hornung’s „Grammatica Esthonica“ (1693). Summary

In the 17th century, Latin was still an important language and very much a language of higher education. Therefore it is rational to assume that since written Estonian was made and developed by people who studied in Latin, there must be influences beyond the usual ones found in all contemporary Indo-European languages. This bachelor's thesis aimed to chart the possible influences of Latin on Estonian found in the chapter „De Verbo“ („Of the Verb“) of Johann Hornung's „Grammatica Esthonica“ („Estonian Grammar“) (1693).

While researching matching constructions in Latin and Estonian, I paid special attention to the constructions that match in Latin and Estonian but do not exist in German. I was also interested in „clumsy“ Estonian constructions, i.e. in those constructions that are considered bad style in Estonian, but exist and are used nevertheless. Could they have come from Latin?

Information about Johann Hornung's life is not very clear as different sources do not always agree on everything. We can however safely claim that he was born around 1660, was a close relative of Bengt Gottfried Forselius, worked as a Lutheran pastor, dedicated his time to the development of the Estonian language and the translation of the New Testament, and died in 1715 in Russia as a prisoner of war which sadly enough makes him a martyr in the field of Estonian philology.

The bachelor's thesis consists of three parts: historical context, material and method, and analysis.

The first chapter is divided into three subchapters. The first subchapter discusses the 17th century in Europe and what is now Estonia. It covers the political situation, the strong situation of Latin despite the starting emergence of French as the new *lingua franca*, the rational worldview, the grammar of Estonian published in the 17th century, and the role of Baltic German Lutheran pastors in the development of written Estonian. The second subchapter subchapter discusses 17th-century Estonian. The third subchapter covers the life of Johann Hornung and offers pieces of information drawn from various sources

The second chapter is dedicated to material and methodology. The chapter is divided into two subchapters. The first subchapter provides a summary of the „Grammatica Esthonica“ chapters. In the second subchapter, I discuss the problems I encountered while translating the book.

The third chapter deals with the analysis and is divided into seven subchapters. In the first subchapter, I discuss the Estonian verb *olema* (*to be*) and Hornung's choice regarding its main form. He chooses the 1st person in the present tense which also happens to be the main form in Latin. He seems to be fond of the archaic form *ommad* (*[they] are*) and sometimes draws a line between the third person singular and the third person plural that no longer always existed in the North Estonian of his time and does not exist in contemporary Standard Estonian. However, I cannot fully deduce an influence coming from Latin since the difference is also present in German. In the second subchapter of the third chapter, infinitives are discussed. The most important details can be found in the third subchapter of the second subchapter where the influence of the Latin construction *accusativus cum infinitivo* is analysed. The construction also exists in Estonian. According to certain authors *accusativus cum infinitivo* is superior to the usage of a dependent clause in the present tense (Rommel, Valgma, Riikojä 1959: 217). This cannot be considered surprising as there is a multitude of infinitives in the Estonian present tense. Problems arise in the past tense where Estonian infinitives cannot be provided naturally, i.e. past infinitives with good style often do not even exist. However, Hornung still provides a construction of past tense infinitives with an auxiliary verb, e.g. *olevat olnud* (*to have been*). In several

cases, the construction can be considered problematic in Estonian as it artificially joins together two different past tenses in Estonian because quite like in English *ta oli* (*he was*) and *ta on olnud* (*he has been*) convey a different meaning and this difference should also exist in the respective infinitives. Since it is not the case, dependent clauses ought to be preferred in the past tense. Hornung's wish to discuss possible past infinitives in Estonian might show his wish to transfer the *accusativus cum infinitivo* construction to Estonian. However, unlike most of his colleagues, he does understand the usage of the accusative in Estonian, i.e. the fact that up to three separate cases can be used to convey the accusative in Estonian. He offers his *accusativus cum infinitivo* examples in Estonian both with genitive and partitive. The fourth subchapter is dedicated to the gerundium where Hornung partially draws from Latin. However, in that section, he only offers the forms that fall under the Latin ablative. The other forms are seen as substantives. The fifth subchapter of the third chapter is dedicated to the future tense. In that subchapter Hornung wishes to distance himself from the *saama*-construction (unlike his colleagues) because it is a direct translation of the German *werden*-future (*get* + infinitive). He does accept the construction in the places where it has become common but otherwise rejects it. The influence of Latin is not certain but is probable as a form of encouragement. In the sixth subchapter, I discuss an Estonian way of expressing possession that is also typical in Latin. Latin offers the possibility of using *habeo* + accusative, which is equivalent to the English *to have*, e.g. *I have him*. Just like Estonian Latin also offers dative + 3rd person of the verb *to be*, e.g. *Mihi est canis* (*To me/on me is a dog*, i.e. *I have a dog*). The Estonian version would be *Mul on koer*. I cannot deduce that the construction comes from Latin. However, Hornung notices this similarity between Latin and Estonian and mentions it in his book (Hornung 1693: 74). Therefore, it is reasonable to assume that the existence of similar construction in Latin gave more power to the Estonian construction because thanks to Latin, the construction did not seem odd to Baltic German pastors. Had it seemed odd, it might have been erased from the written Estonian and the more typical *I have* construction would have been pushed forward instead. The construction can therefore be viewed as a construction rehabilitated and nurtured by Latin. The seventh subchapter of the third chapter discusses the passive tense. Since Estonian uses the impersonal tense instead of

the passive tense usual problems arise. As per tradition and therefore unsurprisingly Hornung forces the impersonal under passive but refuses to use the often unnatural *kellegi poolt* (*by someone*). He also provides examples where the nominative case is used in Estonian and that are therefore closer to the passive tense. His refusal to use *by someone* and wish to show the reader impersonal sentences that start with the nominative seem to show that he saw the differences between the passive and impersonal, but did not investigate the differences further.

Keywords:

17th century, written Estonian, Johann Hornung, Latin, Lutheran pastors, Grammatica Esthonica (1693), to be, *accusativus cum infinitivo*, gerundium, future, passive, impersonal

Kirjandus

Aarma, Liivi 1993. Kaks kanget sugulast. Bengt Gottfried Forselius ja Johann Hornung eesti kirjakeele kujundajatena. – Horisont, nr 4, lk 33–34.

Aarma, Liivi 1996. Johann Hornungi grammatikast ning tema ja Bengt Gottfried Forseliuse koostööst. – Keel ja Kirjandus, nr 6, lk 399–406.

Ahrens, Eduard 2003 [1845]. Johann Hornung, meie eesti kirikukeele looja. Tlk Kristiina Ross. – Uue ajastu misjonilingvist. Eduard Ahrens 200. Koost ja toim K. Ross. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, lk 24–73.

Ahrens, Eduard 2003 [1853]. Eesti keele Tallinna murde grammatika. Tlk Kristiina Ross, Kristi Mets, Kristiina Rebane, Mailis Salvet. – Uue ajastu misjonilingvist. Eduard Ahrens 200. Koost ja toim K. Ross. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, lk 75–429.

Anipa, Kormi 2014. The Use of Literary Sources in Historical Sociolinguistic Research. – The Handbook of Historical Sociolinguistics. Chichester, West Sussex Malden, MA Oxford: Wiley Blackwell, lk 170–190.

Auer, Anita; Voeste, Anja 2014. Grammatical Variables. – The Handbook of Historical Sociolinguistics. Chichester, West Sussex Malden, MA Oxford: Wiley Blackwell, lk 387–407.

Desessard, Clément; Fischer, Manuel; Gagneur, Susanne (toim) 2013. Latein ohne Mühe: Niveau A1 bis B2. Köln: Assimil. (Spaß an Sprachen).

Erelt, Mati 2017. Öeldis. – Eesti keele süntaks. Tartu: Tartu Ülikool Kirjastus, lk 93–239.

Erelt, Mati; Erelt, Tiiu; Ross, Kristiina 2020. Eesti keele käsiraamat. Uuendatud väljaanne. Tallinn: Eesti Keele Instituut: [Eesti Keele Sihtasutus].

Gutslaff, Johannes 1998 [1648]. Observationes grammaticae circa linguam esthonicam. Grammatilisi vaatlusi eesti keelest. Tlk, koost Marju Lepajõe, toim Jaak Peebo. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 10.) Tartu: Tartu Ülikool.

Haarmann, Harald 1977. Einleitung. – Die estnischen Grammatiken des 17. Jahrhunderts III. Hamburg: Buske, lk 6–16.

Hickey, Raymond 2014. Internally- and Externally-Motivated Language Change. – The Handbook of Historical Sociolinguistics. Chichester, West Sussex Malden, MA Oxford: Wiley Blackwell, lk 387–407.

Hornung, Johann 1977 [1693]. Grammatica Esthonica, brevi, perspicua tamen methodo ad dialectum Revaliensem, Riga 1693. Koost. Harald Haarmann. Hamburg: Buske. (Die Estnischen Grammatiken des 17 3.).

Kaalep, Heiki-Jaan 2015. Eesti verbi vormistik. – Keel ja Kirjandus, nr 1, lk 1-15.

Kilgi, Annika 2007. Misjonilingvistika. – Oma Keel, nr 2, 24-26.

Kilgi, Annika; Käsi, Inge; Põldvee, Aivar; Reila, Heiki; Ross, Kristiina; Tafenau, Kai 2019. Mis juhtus Puhja kiriklas? – Keel ja Kirjandus, nr 11, lk 525–539.

Kleis, Richard; Torpats, Ülo; Gross, Lalla; Freymann, Heinrich 1986. Ladina-Eesti sõnaraamat. Tallinn: „Valgus”.

Kruus, Oskar (toim) 1995. Eesti kirjarahva leksikon : Estnisches Schriftstellerlexikon. Tallinn: Eesti Raamat.

Kõpp, Johan 1959. Kirik ja rahvas. Sugemeid Eesti rahva vaimse palge kujunemise teelt. Lund: Eesti vaimulik raamat.

Laanekask, Heli 2004. Eesti kirjakeele kujunemine ja kujundamine 16.–19. sajandil. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Laur, Mati; Selart, Anti 2016. Maailma ajalugu II. Tallinn: Koolibri.

Lepajõe, Marju 1998. Johannes Gutsloff'i „Grammatilised vaatlused”. – Observationes grammaticae circa linguam Esthonicam =: Grammatilisi vaatlusi Eesti keelest. Tartu: Tartu Ülikool, lk 285–316.

Linn, Andrew 2013. Vernaculars and the Idea of a Standard Language. – The Oxford handbook of the history of linguistics. Oxford: Oxford University Press, lk 359–374.

Lotman, Maria-Kristiina 2001. Ladina keele grammatika. Tallinn: Ilo.

Metslang, Helle 2017. Sihitis. – Eesti keele süntaks. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 258–277.

Paul, Toomas 1999. Eesti piiblitõlke ajalugu: esimestest katsetest kuni 1999. aastani. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia. (Emakeele Seltsi toimetised nr. 72.).

Pekkanen, Tuomo 1988. Ars grammatica: latinan kielioppi. Hki: Yliopistopaino.

Prillop, Külli 2020. Eesti keele ajalooline fonoloogia. – Eesti keele ajalugu. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Prillop, Külli; Saar, Eva 2020. Eesti keele ajalooline morfoloogia. – Eesti keele ajalugu. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Pöldvee, Aivar 2013. Vaimuelu Rootsi ajal. Haridusolud. – Eesti ajalugu III. Vene-Liivimaa sõjast Põhjasõjani. Tartu: Tartu Ülikooli ajaloo ja arheoloogia instituut.

Reila, Heiki 2007. Müncheni käsikirjast ja selle seostest Johann Hornungi tõlkega: keelelisi tähelepanekuid. – Põhjaeestikeelsed Uue Testamendi tõlked 1680-1705: Luuka evangeelium, Apostlite teod. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, lk 556–563.

Remmel, Nikolai; Valgma, Johannes 1968. Eesti keele grammatika. Tallinn: Valgus.

Remmel, Nikolai; Valgma, Johannes; Riikoja, Elli 1959. Eesti keele grammatika keskkooli VIII–X klassile. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.

Ross, Kristiina 2012. Vanad uuendused lõuna- ja põhjaeesti keeles. – Emakeele Seltsi aastaraamat, kd 58, nr 1, lk 210–223.

Ross, Kristiina 2019. Meie ja teie eesti kirjakeel. – Keel ja Kirjandus, nr 1–2, lk 57–68.

Rätsep, Huno 1987. Heinrich Stahli keeleõpetus oma aja peeglis. – Keel ja Kirjandus, nr 12, lk 709–715.

Saareste, Andrus 1940. Eesti keel Rootsi-Poola ajal. – Eesti ajalugu III. Rootsi ja Poola aeg. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts.

Salu, Herbert 1965. Tuul üle mere ja muid lühiuurimusi eesti kirjandusest. Stockholm: Kirjastus Vaba Eesti.

Salumaa, Elmar 1998. Filosoofia ajalugu V. Tallinn: EELK KONSISTOORIUMI KIRJASTUSOSAKOND.

Suits, Gustav 1940. Kirjandus Rootsi ajal. – Eesti ajalugu III. Rootsi ja Poola aeg. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts.

Tafenau, Kai 2011. Uue Testamendi tõlkimisest Rootsi ajal: käsikirjad, tõlkijad ja eesti kirjakeel. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Tolkien, J. R. R. 2012. Hobbitus ille aut Illuc atque rursus retrorsum. London: HarperCollins Publishers.

Viht, Annika; Habicht, Külli 2019. Eesti keele sõnamuutmine. Tartu: Tartu Ülikool Kirjastus. (Eesti keele varamu 4.).

Internetiallikad

Baer, Karl Ernst von 1814. Dissertatio inauguralis medica, de morbis inter Esthonos endemicis, quam consentiente amplissimo medicorum ordine in Universitate Literarum Caesarea Dorpatensi, pro gradu doctoris medicinae. Loco consueto die 24. aug. publice defendet. Dorpat : J. C. Schünmann. Veebiaadress: <https://dspace.ut.ee/handle/10062/29295>. [Vaadatud: 26.04.2022].

BBLD – Baltisches biografisches Lexikon digital (2012–). Veebiaadress: <https://bbld.de/GND1213381010>. [Vaadatud: 23.04.2022].

Bible Hub. deipnon. Veebiaadress: <https://biblehub.com/greek/1173.htm> [Vaadatud: 18.05.2022].

Eesti sünnitoetajate ühendus. Definiitsioon - kes on doula? Veebiaadress: <https://doula.ee/doula> [Vaadatud: 18.05.2022].

EEVA. Eesti vanema kirjanduse digitaalne tekstikogu. Veebiaadress: <https://utlib.ut.ee/eeva/index.php?lang=et&do=index>. [Vaadatud: 23.04.2022].

Evangeeliumid ja epistlid 1695. Luuka evangeelium, 14 peatükk. Veebiaadress: <https://www.eki.ee/piibel/index.php?tegevus=viewbibletext&showversion=8&showbook=Mt&done=1#Lk14>. [Vaadatud: 22.05.2022].

Fischer, Johann, Luther, Martin. Önsa Luterusse Laste Öppetud Lühhidelt Pühha kirja järrele ärrasellitud, ning Küssemisse ja Kostmisse kombel kokko säetud. Jummalä Auuks, ning temma Koggodusse Kaswuks. RIGA, Druckts Johann Georg Wilcken, Königl. Buchdrucker | DIGAR. Veebiaadress: <https://www.digar.ee/arhiiv/et/kollektsioonid/15567>. [Vaadatud: 06.04.2022].

Greek Interlinear Bible (NT). Veebiaadress: <https://www.scripture4all.org/OnlineInterlinear/NTpdf/luk14.pdf> [Vaadatud: 18.05.2022].

Gutslaff, Johann 1648. OBSERVATIONES GRAMMATICAE circa linguam ESTHONICAM | DIGAR. Veebiaadress: <https://www.digar.ee/arhiiv/et/collections/20384>. [Vaadatud: 06.04.2022].

Hornung, Johann – Eesti Entsüklopeedia. Veebiaadress: http://entsyklopeedia.ee/artikkel/hornung_johann. [Vaadatud: 04.04.2022].

Jaak Juskega kadunud Eestit avastamas: keskaegse Karula kiriku tõusud ja mõõnad. – Delfi. Veebiaadress: <https://forte.delfi.ee/artikkel/81778707/jaak-juskega-kadunud-eestit-avastamas-keskaegse-karula-kiriku-tousud-ja-moonad>. [Vaadatud: 06.04.2022].

KARULA PÜHA MAARJA KIRIK. Veebiaadress: <http://kirikud.muinas.ee/?page=9&subpage=4582&id=1859>. [Vaadatud 06.04.2022].

Kingdom of Hungary. Veebiaadress:

https://www.newworldencyclopedia.org/entry/Kingdom_of_Hungary. [Vaadatud 10.04.2022].

Latin Vulgate Bible. Gospel According to St Luke. Chapter 14. Veebiaadress:

<http://www.drbo.org/cgi-bin/d?b=lvb&bk=49&ch=14&l=16-#x> [Vaadatud: 18.05.2022].

Logeion. Veebiaadress: <https://logeion.uchicago.edu/ambulo>. [Vaadatud: 28.04.2022].

Lunds Universitet. Veebiaadress: <https://www.lu.se/>. [Vaadatud: 10.04.2022].

Müncheni käsikiri 1694. XIV Peätük 16. Veebiaadress:

<https://www.eki.ee/piibel/index.php?tegevus=viewbibletext&showversion=8&showbook=Mt&done=1#Lk14> [Vaadatud 22.05.2022].

Piibel.NET. Lk 14: 16-20. Piibli Ramat 1739. Piibel 1997. Veebiaadress:

https://piibel.net/?q=Lk%2014%3A%2016-20&bv=est_1739,est_97 [Vaadatud: 18.05.2022].

Stahl, Heinrich 1637. Anführung zu der Esthnischen Sprach, auff Wolgemeinten Rath, und Bittliches Ersuchen, publiciret von M. HENRICO Stahlen. Revall, Druckts Chr. Reusner der älter, in Verlegung des Authoris. M.DC.XXXVII | DIGAR. Veebiaadress:

<https://www.digar.ee/arhiiv/et/kollektsioonid/20560>. [Vaadatud: 04.04.2022].

Perseus. Veebiaadress:

<https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.04.0059%3Aentry%3Dambulo>. [Vaadatud: 28.04.2022].

Prillop, Külli 2013. Vana kirjakeele korpus. – VAKK. Veebiaadress: <https://vakk.ut.ee>. [Vaadatud: 10.04.2022].

Sammlung der Natur- und Medicin- wie auch hierzu gehörigen Kunst- und Literatur-Geschichten. 1724. Veebiaadress:

https://play.google.com/store/books/details?id=_u5WAAAACAAJ&rdid=book-_u5WAAAACAAJ&rdot=1. [Vaadatud: 19.05.2022].

Spence, N. C. W. „A Note on the History of the French Definite Article Le/La/Les." Romance Philology, vol. 29, no. 3, 1976, pp. 311–18. Veebiaadress: <http://www.jstor.org/stable/44943124>. [Vaadatud: 10.04.2022].

Võõrsõnade leksikon. infinitiiv. Veebiaadress: <https://www.eki.ee/dict/vsl/index.cgi?Q=infinitiiv&F=M&C06=et>. [Vaadatud: 19.05.2022].

Ülevaade eesti piiblitõlke ajaloost. – EKI. Veebiaadress: <http://www.eki.ee/piibel/index.php?tekst=sissejuhatus#Part4>. [Vaadatud: 10.04.2022].

Lisa 1. „Grammatica Esthonica“ sisukorra tõlge

- ERRATA (Trükivead)
- De ORTHOGRAPHIA ESTHONICA (Eesti ortograafiast), lk 1
- De Tono (Rõhust), lk 5
- De Etymologia & qvidem (Etümolooxiast), lk 6
- De Nomine (Noomenist), lk 6
- De Genere (Soost), lk 10
- De Numero (Arvust), lk 11
- De Declinatione (Deklinatsioonist), lk 11
- Decinatio Vocis (Sõna käänamine), lk 13
- De Comparatione Nominum (Noomenite võrdlusastmetest), lk 60
- De Pronomibus (Pronoomenitest), lk 61
- De Numeralibus (Arvsõnadest), lk 66
- Ordinalia (Arvsõnad), lk 68
- De Verbo (Verbist), lk 69

- Adverbia Loci (Kohaadverbid), lk 86
- [Adverbia] Temporis (Ajaadverbid), lk 88
- [Adverbia] Numeri (Arvuadverbid), lk 92
- [Adverbia] Affirmandi (Jaatusadverbid), lk 92
- [Adverbia] Negandi (Eitusadverbid), lk 93
- [Adverbia] Demonstrandi (Näitavad adverbid), lk 93
- [Adverbia] Declarandi (Kinnitavad adverbid), lk 93
- [Adverbia] Optandi (Sooviadverbid), lk 93
- [Adverbia] Ordinis (Järjekorraadverbid), lk 93
- [Adverbia] Similitudinis (Sarnasusadverbid), lk 94
- [Adverbia] Interrogandi (Küsiavad adverbid), lk 94
- [Adverbia] Quantitatis (Kvantiteedi adverbid), lk 95
- [Adverbia] Qualitatis (Kvaliteedi adverbid), lk 95
- [Adverbia] Intendendi (Tugevdavad adverbid), lk 99
- [Adverbia] Remittendi (Kahandavad adverbid), lk 99
- [Adverbia] Dubitandi (Kahtlusadverbid), lk 99
- [Adverbia] Celandi (Varjamisadverbid), lk 99
- [Adverbia] Minuendi (Vähendusadverbid), lk 100

- [Adverbia] Congregandi (Koondavad adverbid), lk 100
- [Adverbia] Excludendi (Välistavad adverbid), lk 100
- [Adverbia] Eventus (Juhtumiadverbid), lk 100
- [Adverbia] Jurandi (Töötusadverbid), lk 100
- [Adverbia] Prohibendi (Keeludadverbid), lk 100
- [Adverbia] Concedendi (Möönvad adverbid), lk 101
- [Adverbia] Vocandi (Pöördumisadverbid), lk 101
- De Comparatione Adverbiorum (Adverbide komparatsioonist), lk 101
- De Conjunctione Copulativa (Ühendavast konjunktsioonist), lk 102
- [De Conjunctione] Disjunctiva (Eraldavast konjunktsioonist), lk 103
- [De Conjunctione] Conditionali (Konditsionaalkonjunktsioonist), lk 103
- [De Conjunctione] Concessiva (Kontsessiivkonjunktsioonist), lk 103
- [De Conjunctione] Adversativa (Adversatiivkonjunktsioonist), lk 103
- [De Conjunctione] Causali (Kausaalkonjunktsioonist), lk 104
- De Praepositionibus (Prepositsioonidest), lk 104
- De Interjectione Admirandi (Imestavast interjektsioonist), lk 108
- [De Interjectione] Ejulandi (Hädaldavast interjektsioonist), lk 108
- [De Interjectione] Irridendi (Pilkavast interjektsioonist), lk 108

- [De Interjectione] Dubitandi (Kahtlevast interjektsioonist), lk 109
- [De Interjectione] Negandi (Eitavast interjektsioonist), lk 109
- [De Interjectione] Interrogandi (Küsi vast interjektsioonist), lk 109
- [De Interjectione] Concedendi (Möönvast interjektsioonist), lk 109
- De Encliticis (Enkliitikutest), lk 109
- Syntaxis (Süntaks), lk 110

Lisa 2. Peatüki „Verbist“ („De Verbo“) tõlge

Peatüki „Verbist“¹⁴² („De Verbo“) (Hornung 1693: 69–86) tõlge. Hõlpsama jälgimise huvides annan teksti koos originaali leheküljenumbritega. Varauusaegsetes raamatutes korraldi lehekülje alguses eelmise lehekülje viimast sõna või lehekülje lõpus järgmise lehekülje esimest sõna. Eeldatavalt tehti seda sujuvama lugemiskogemuse saamiseks. Siinses tõlkes seda traditsiooni ei järgita ning sõna loetakse kuuluvaks sellele leheküljele, kus ta tundub loomulikum. Eelistan kasutada rahvusvahelist terminoloogiat, kuid lisan mõnikord, kui pean vajalikuks, sulgudesse ka eesti termini. Üldiselt on tõlkes säilitatud originaali kirjavahemärgid. Ainuke erand on kaldkriips, mida Hornung kasutas väga ohtralt (sageli nt rea lõpus või koma asemel), kuid ei olnud kaldkriipsu kasutuses järjekindel. Seega on tõlkes selgema teksti huvides kaldkriipsu kasutust vähendatud.

Tõlke šriftid:

- Originaalis ladina keeles
- **Originaalis eesti keeles**
- *Originaalis saksa keeles*

¹⁴² Bakalaureusetöö piiratud mahu tõttu ei ole lisas esitatud terve raamatu tõlget. Ülejäänud tekstiga saab soovi korral tutvuda, kui kirjutada meilile prtkivi@gmail.com

Tähed:

- Pikal ja lühikesel *s-l* vahet ei tehta.
- Hornungi raamatus puudub veel *ō*-täht. Tegelikult puuduvad ka *ä, ö, ü*, sest umlauti asemel on trükikoda kasutanud ligatuuri (*a, o, u* kohal on *c*-tähte meenutav märk, mis on selleni jõudnud *e*-tähest). Eelmainitud ligatuurid on tõlkes märgitud tähtedega *ä, ö* ja *ü*.
- Kui tõlkes on juttu üksikutest tähtedest, silpidest või sõnaosadest, siis on need sulgudes. Selline sulgude kasutus võib tänapäeval tekitada segadust. Seega on need tekstiosad töös kirjutatud suurtähtedega, nt *T*-täht.

<69> Olgu ainuke konjugatsioon (pöördkond).

Verbi **Ollen** / *Ich bin* pööramine.

Indikatiiv

Preesens, singular

Minna ollen

Sinna olled

temma on

Pluural

Meie olleme

<70> **teie ollete**

nemmad ommad

Imperfekt. Singular

Minna ollin

Sinna ollid

temma olli

Pluural

Meie ollime

teie ollite

nemmad ollid

Preteeritum. Singular

Minna ollen

Sinna olled

Temma on

olnud, kontraheeritult¹⁴³ **olnd.**

Pluural

Meie olleme

Teie ollete

nemmad on

olnud, kontraheeritult **olnd.**

Pluskvamperfekt. singular

Minna ollin

Sinna ollid

temma olli

olnud, kontraheeritult **olnd.**

Pluural

Meie ollime

Teie ollite

nemmad ollid

olnud, kontraheeritult **olnd.**

¹⁴³ Ladinakeelne verb *contraho* koosneb osadest *kokku* ja *tõmban*. Lühemad versioonid on kontraheeritud ehk kokku tõmmatud.

Imperatiiv, singular

Olle / *sey du*

<71> **Olgo minna** / *ich mag seyn*

Olgo sinna / *du mast seyn*

Olgo temma / *er mag seyn.*

Pluural

Olgem meie / *last uns seyn*

Olge teie / *seyd ihr*

Olgo nemmad / *last sie seyn / sie mögen seyn.*

Konjunktiiiv & optatiiv

Preesens & imperfekt

Olleksin minna / *were ich* / mõnikord ka **olleks minna**

Olleksid sinna / *werestu*

Olleks temma *were er*

Pluural

Olleksimme meie / *weren wir* / vahetevahel **olleks meie** jne.

Olleksite teie *weret ihr*

Olleksiwad kontraheeritult **olleksid nemmad** / *were sie* / vahetevahel ja koguni väga arvukalt, **olleks nemmad** jne.

Perfekt & pluskvamperfekt

Singular

Olleksin m.¹⁴⁴ & olleks minna

Olliksid s. & olleks s.

Olleks t.

Pluural

Olleksime meie.

olnud kontraheeritult **olnd**

<72> **Olleksite teie**

Olleksiwad kontraheeritud vorm **olleksid**

nemmad.

Infinitiiv.

Preesens. **Ollema** / & kui eelneb endas võimet või soovi kätkev verb, nt **minna tahhan** jne, *ich will* / **minna Woin** jne, lisatakse teine infinitiiv (**olla**), see reegel on verbides jääv. Halvasti on asjad seega, kui keegi ütleks; **minna tahhan ollema** / **tullema** / **teggema** jne, tõesti on keele vaimust tarvilik nii: **Minna tahhan olla** / **tulla** / **tehha** jne. **minna lassen tehha** / *ich lasse machen* jne.

Perfekt & pluskvamperfekt.

Ollema olnud; *gewesen seyn*; kui aga tajude, meeleseisundite verb eelneb sellele, mida tuleb öelda ja näidata, kus et, *dass* / eesti **Et** / teine kord järgneb, on elegantne ära jätta **Et** / ja **ollewa olnd** kontraheeritult **olnd** lisada eelnevale verbile, kuigi **Et ollewa** väga sageli jäetakse ära. Nõnda.

¹⁴⁴ Hornung kasutab mõnikord personaalpronoomenite asemel lühendina vastava personaalpronoomeni väikest esitähete koos punktiga. On raske otsustada, kas tegemist on pika või lühikese vormiga.

Minna motlin temma (tedda / mõlemad õigesti) siin ollewa olnud mitte minna motlin tema (tedda) siin olnud / selle asemel minna motlin &¹⁴⁵ temma piddi siin ollema olnud / *ich gedachte / dass er hie gewesen were.*

Gerund. **olles** *im seyn* / **ollemas** / *im da seyn* / **ollemast** *vom seyn.*

<73> Partitsiip

Ollija / *der da ist* / ja nagu ülevalpool, **ollewa** kui tajude verb jne eelneb: nagu:

Meil rägiti / meie Perremees (perremeest) teil ollewa /& ollewad; (mõlemad ju õigesti) *bey uns ward gesagt / dass unser Wirth bey euch were.*

NB. Futuurumit (tulevikku) eesti keeles ei ole, selle asemel kasutatakse preesensit (olevikku), lisades mõnikord **tahan** *ich will* / nõnda **minna tahhan awwitada** / *ich will helfen* ja ka **kül** / see sõnake samuti väljendab tulevikku selgemini; nõnda **kül nääd** / *du wirst schon sehen* / **kül Jummal awwitab** / *heist / GOTT wird schon helfen*; nõnda samuti lisatakse **siis** / *altdann* nt: **kui ilm ninda jääb / siis same tullewal aastal hääd Tougo;** *wenn das Wetter so bleibt / so werden wir künfftig Jahr gute Sommer Erndte haben.*

Kuigi teised [eesti keelega tegelejad] panid tuleviku kokku verbiga **saan**, mulle igatahes see ei ole meeldiv; mõistagi kätkeb see teistsugust taju. Nõnda. **minna ei sa tänna tullema** / *heist / ich kan heut nicht kommen / oder ich kan heit nicht dazu gelangen / dass ich kommen könte: kas temma tänna jo saab ärra tullema?* *heist / kan er heut schon abkommen* jne. Ent ainsuse kolmas pööre. **Saab** / mõnikord sellesse tavaliselt lisatakse **Jummal saab awwitama / Jummal saab näggema; saan**

<74> aga & **saad awwitama** mul Eestis mitte kunagi selle vaatlemisega kokku puutumist olnud ei ole.

2. **Ollemas** tavaliselt ei esine, välja arvatud sel viisil: **ei olnud ollemaski** / tõepoolest ei olnud, **ei olle ollemaski** / tõepoolest ei ole, **tedda ei üttelda ollewa ollemaski** / eitatakse olevat jne.

¹⁴⁵ Näited, mis on originaalis eesti keeles, on nõnda ka säilitatud. Sümbolit & saab lugeda mitte ainult sidesõnaks *ja*, vaid ka sõnaks *ka*.

3. Kui see **ollen** omama poolt üle võetakse, siis eitava kõnega eelnevad noomen ja pronoomen pannakse *l*-ga lõppevasse daativi & järgnev akusatiivi, nagu:

Mul ei olle Houst / *ich hab kein Pferd* jne. Jaatavalt aga:

Mul on Hobbone / **mul on härjad** / või **ommad härjad** / *ich hab ein Pferd* / *ich habe Ochsen* jne. Just nagu ladinlaste seas (ladina keeles): mul on hobune, mul on härjad.

4. Selle verbi kohta tuleb tähele panna, et kolmandas isikus singulari **on** võetakse pluurali poolt väga tihti üle: nagu:

Lambad on keik siin / *die Schaffe sind alle hier* jne.

5. Kui **ei** või **ep** *nicht* / eelneb sellele verbile ja kõigile teistele, siis heidetakse ära preesensi esimese isiku viimane konsonant, ja nõnda surutakse kummaski alla arv: nagu:

Minna ei	}	olle
Sinna ei		
Temma ei		
<75> Meie ei	}	
Teie ei		
Nemmad ei		

Imperfekt aga nõnda moodustatakse perfektist.

m.	}	ei olnud kontraheeritud vorm olnd.
s.		
t.		

Perfekt

m. }
s. } **ei & jt olle olnud**
t. }

Pluskvamperfekti väljendatakse imperfekti kaudu.

Nõnda.

Pööra **Saan** *ich bekomme/ich erhalte/ich komme/* & **Pean** *ich soll oder muss/ich halte*.

Indikatiiv

Preesens.

Singular

Minna saan	pean
s. saad	d.
t. saab	b.
Pluural meie same	peame
t. sade	de ja peate/
n. sawad	wad.

Imperfekt

M. sain	piddasin kontraheeritult piddin harva peasin/
s. said	piddasid kontraheeritult piddid/
t. sai	piddi

<76> Pluural

m. saime

piddasime kontraheeritult **piddime**

t. saide

piddasite kontraheeritult **piddite**

n. saiwad kontraheeritud **said**
piddid.

piddasiwad kontraheeritult **piddiwad** /

Perfekt

m. ollen

s. olled

t. on

Pluural

m. olleme

t. ollete

n. ommad

Pluskvamperfekt **sanud** kontraheeritult **saand/piddanud** kontraheeritult **piddand**

m. ollin

s. ollid

t. olli

Pluural

m. ollime

t. ollite

n. ollid

Imperatiiv

Sa *bekomme du*

pea

Sago minna *ich mag bekommen*

piddago minna

sinna temma

Sago temma *er mag bekommen /*

<77> Pluural

Sagem meie, last uns bekommen, piddagem

Sage teie, ihr möget bekommen, piddage

Sago nemmad, sie mögen bekommen, piddago

Konjunktiiiv & optatiiv

Preesens & imperfekt

Saaksin minna, bekäme ich, bekäme ich doch, peaksin

Saaksid s., peaksid

Saaks t., peaks

Pluural

Saaksime meie, peaksime

Saaksite t., peaksite

Saaksid & Saaks n., peasid & peaks /

Perfekt & pluskvamp.

olleksin m.

olleksid s.

olleks t.

Pluural

olleksime meie

olleksite t.

olleksiwad / kontraheeritult olleksid

& olleks n.

sanud kontraheeritult **saand/**

piddanud kontraheeritult **piddand**

Infinitiiv.

Preesens. **Sama** & eelneva verbi tõttu **sada** või **saa** / **piddama** / **piddada** / **piddanud** /
kontraheeritult **piddand**.

Preteeritum. **Ollema sanud / saand / & ollewa /**

<78> Saksa keeles **saes in bekommen** / **samas zu bekommen** / **samast vom bekommen** /
piddades / piddamas / piddamast.

nagu: **temma teggi sedda / leiba saes** / *er that* / es da er Brod empfang /

Temma on Leiba samas / *er ist da dass er Brodt empfangen will*

Temma tuli Leiba samast / *er kam vom Brode empfangen*

Partitsiip

Saja & põhjusega verbile eelnev **piddaja / piddawa**.

Passiiv

Indikatiiv

Preesens,

Mind

Sind

Tedda

Pluural

Meid

Teid

Neid

Saakse vōi saasse vōi saa

peetakse / peeta

Imperfekt

Mind

Sind

Tedda

Pluural

Meid

<79>

Teid

Neid

Sadi

peeti

Preteeritum.

Minna ollen s. mind on

Sinna olled s. sind on

Temma on s. tedda on

Pluural

Meie olleme s. meid on

Teie ollete s. teid on

Nemmad on s. neid on

Pluskvamperfekt

Minna olin s. mind olli

Sinna ollid s. sind olli

Temma olli s. tedda olli

Pluural

meie ollime s. meid olli

Teie ollite s. teid olli

Nemmad ollid s. neid olli

sadud /

peetud

Imperatiiv

Mind

Sind

Tedda

Pluural

werden

Meid

Teid

Neid

sadago / *ich du / er / wie / ihr / sie mögen oder müssem bekommen*

nōnda **peetago**

<80> Konjunktiv & optativ

Preesens & imperfekt

Peaks Mind

Sind

Tedda

Pluural

Meid

Teid

Neid

Sadama / *möchten wir / oder*

solten wir bekommen werden

nōnda **peetama** /

Perfekt & pluskvamperfekt

Olleksin & olleks minna

Olleksid & olleks sinna

Olleks temma

Pluural

olleks mind sind tedda

meid teid / neid

Olleksimme & olleks meie

Olleksite & olleks teie

Olleks nemmad

sadud, peetud

Infinitiiv

Preesens & imperfekt **sadama** *bekommen werden* **peetama** /

Preteeritum. **ollema sadud** *bekommen seyn* / & eelneva verbi põhjusel, **ollewa sadud** / nõnda **peetud**.

Partitsiip preesens & imperfekt **Sadawa** / *der da bekommen wird* / *oder der da bekommen werden*.

Preteeritum.

Sadud / *der da bekommen ist* / **peetud**

<81> Pane tähele verbide kohta, et kolmesilbiliste verbide lõppude äraliikumine on teistest verbidest regulaarsem.

Saagu olema näide **kustutama** / *ausleschen*

Indikatiiv

Preesens, singular¹⁴⁶

m. kustutan **meie kustutame**

s. kustutad **t. kustutade**

t. kustutab **n. kustutavad:**

Imperfekt

m. kustutassin **m. kustutassime**

s. kustutassid **t. kustutassite**

t. kustutas. **n. kustutassid.**

Perfekt

m. olen

s. olled

t. on

Pluural

kustutanud kontraheeritult **kustutand**

m. olleme

t. ollete

n. on

Pluskvampefekt

m. olin

s. olid

kustutanud kontraheeritult **kustutand/**

¹⁴⁶ Nagu tekstis on näha, on antud ka pluural. Seda pole aga tekstis mainitud.

Imperatiiv

kustuta / *lesche aus* /

<82>

kustutago { **minna,**
sinna
temma

kustutagem meie

kustutage teie

kustutago nemmad

Preesens konjunktiiiv & optatiiv

kustutaksin m.

kustutaksid s. jne.

Perfekt ja pluskvamperfekt

olleksin }
jne. } **kustutanud** kontraheeritult **kustutand**

Infinitiiv

Preesens **kustutama** & eelneva verbi põhjusel **kustutada.**

Preteeritum

ollema } **kustutanud** kontraheeritud
ollewa } **kustutand**

G. kustutades, kustutawas, kustutamast.

Partitsiip

kustutaja & eelneva verbi põhjusel. **kustutawa.**

Passiiv

Indikatiiv preesens

Mind sind tedda } **kustutadakse** kontraheeritult **kustutakse**
Meid teid neid }

Imperfekt

Mind sind tedda } **kustutadi** & heakõla tõttu **kustutedi**
Meid teid neid }

Perfekt

minna ollen } **mind**
s. olled } **sind**
t on } **tedda**

<83>

Pluural

meie olleme } **meid** **kustutadud** & **kustotedud** kontraheeritult **kustotud**
t. olete } **teid**
n. on } **neid on**

Nõnda ülejäänud nagu sõnas **Saan**

NB. lühidalt verbide kohta

Kahesilbilisi verbe infinitiivis, mil on keskel ainuke konsonant, pööratakse nagu **Saan**. Nõnda **löma** preesensi indikatiivis **minna löön** jne *schlagen*, **joma trincken**, **söma essen**, **toma bringen**;

näiteks **käima gehen**, mis imperfektis järgib sõna **kustutama**; nt **m. käisin / s. käisid / t. käis / meie käisime / t. käisite n. käisivad** kontraheeritult **käisid**.

Need kahesilbilised, millel on infinitiivis keskel D, veidral viisil passiivi partitsiibis heidavad D ära; nagu

hoidma partitsiip passiiv **hoietud**, *bewahren / verwahren/*

		Indikatiiv preesens
		hoian
noidma <i>hexen</i>	noietud ,	noian
säädma <i>ordnen</i>	säetud	sään
needma <i>fluchen</i>	neetud	nean
noudma <i>nach etwas trachten</i>	nouetud	nouan
soudma <i>rudern</i>	souetud	souan
joudma <i>eilen / vermögen</i>	jouetud	jouan
woidma <i>schmieren</i>	woietud	woian

<84> Kahesilbilised, millel on keskel T, pikenevad passiivi partitsiibis;

		Indikatiiv. Preesens
		aitan
aitma , <i>helffen</i>	aidetud	aitan
näitma , <i>zeigen</i>	näidetud	näitan & näidan
lootma , <i>sich verlassen</i>	lodetud	lodan
ootma , <i>warten</i>	odetud	otan & odan

mötma , <i>messen</i>	mödetud	mödan
söitma , <i>reiten</i>	söidetud	söidan
söötma , <i>speisen, futtern</i>	södētud	södan
toitma , <i>ernehmen</i>	toidetud	toidan
täitma , <i>füllen</i>	täidetud	täidan
woitma , <i>überwinden</i>	woidetud	woidan
waatma , <i>zusehen</i>	wadetud	watan
katma , <i>bedecken</i> annab	kattetud	kattan
	& kaetud	
Matma , <i>zudecken</i>	mattetud	mattan
<i>begraben</i>	& maetud	
wotma , <i>nehmen</i> annab	woetud	wottan

Ja need singulari kolmandas isikus. Imperfektis aktiivi indikatiivis apokoobi läbi väga sageli kaotavad ära viimase lõpu IS, nagu: **säädis** asemel lubatagu öelda **sääd**, **näitis** asemel **näit** jne.

4. Mingid kolmesilbilised & EMA vältivad kontraheerivad imperfekti &

<85> taganevad kolmandas isikus tavalisest pööramisest, nõnda ka passiivi partitsiibis nagu.

Tullema *kommen*. Imperfektis **m. tullin s. tullid t. tuli meie tullime t. tullite n. tullid**. Passiivi partitsiibis **tuldud**. Indikatiivi preesens **tullen**

Kussema urineerima. Imperfektis **m. Kussin** jne. teine infinitiiv, **kusta** passiivi partitsiip **kustud** jne. Indikatiivi preesens **kussen**.

5. Need verbid, millel on keskel geminaat G või geminaat D nagu noomenid, millel on need samal põhjusel, v.a need, mis GGAMA-GA lõpevad, kaotavad passiivi partitsiibis ära geminaadid, nagu:

Weddama *ziehen* Imperfekt **weddasin / weddin s. weddasid & weddid t. weddas & weddi** jne. Passiivi partitsiip **weetud**.

Indikatiivi preesens

wean

Nõnda **luggema** *zehlen* **luggesin**

& luggin jne

Passiivi part. **loetud**

loen

& suggema *hecheln striegeln/*

soen

kämmen

kudduma *wehen* / Passiivi part. **koutud**

koun & kuddun

siddoma *binden*

seotud

seun & siddun

kogguma *sammeln*

koggotud & kootud

koggun & koun

tagguma *schmieden*

taggutud & taotud

taggun & taun

Näggema *sehen* annab preesensi indikatiivi aktiivis

nään

<86> & Imperfekt **näggin / näggid / näggi** jne. Perfekt **nähnud** jt. Imperatiiv **nähko** jt. Konjunktiiv **nääksin** jt. Teine infinitiiv **nähha**

Passiivi preesensi indikatiiv **nähhakse** jt. Imperfekt **nähhti** / perfekt **nähtud** jne. Nõnda **teggema** *thun*. NB. Perfekti aktiivist **nähnud / näinud & näind / tehud / teinud & teind**

6. Nendest, millel on keskel TL, pane tähele, mis on perfekti indikatiivi aktiivis, **motlema** *dencken* / **ütlema** *sagen* / **motlenud & mottelnud/ütlenud** / & **üttelnud** mõlemad on õigesti öeldud, perfekti passiivis aga **motteldud / ütteldud** jne.

Ebaregulaarseid on peaaegu ainus, **minnema** *gehen*.

Preesensi indikatiiv **lähhan** jt. Imperfekt **läksin** jt. Perfekt **lähnud** / **läinud & läind** jt.

Imperatiiv **minne** jt on regulaarne, konjunktiiv **lähhaksin** jt. teine infinitiiv **minna**.

Imperfekti passiiv **kül saab mindud** / *man kan noch wohl gehen* / **sinna peab mindama** / *da muss man hingehen*.

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, Piret Kivi,

annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) minu loodud teose

LADINA KEELE MÕJUST 17. SAJANDI EESTI KEELELE
JOHANN HORNUNGI „GRAMMATICA ESTHONICA“ PEATÜKI „DE VERBO“
NÄITEL

mille juhendaja on Külli Habicht

reprodutseerimiseks eesmärgiga seda säilitada, sealhulgas lisada digitaalarhiivi DSpace kuni autoriõiguse kehtivuse lõppemiseni.

1. Annan Tartu Ülikoolile loa teha punktis 1 nimetatud teos üldsusele kättesaadavaks Tartu Ülikooli veebikeskkonna, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace kaudu Creative Commons'i litsentsiga CC BY NC ND 3.0, mis lubab autorile viidates teost reprodutseerida, levitada ja üldsusele suunata ning keelab luua tuletatud teost ja kasutada teost ärieesmärgil, kuni autoriõiguse kehtivuse lõppemiseni.
2. Olen teadlik, et punktides 1 ja 2 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.
3. Kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei riku ma teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse õigusaktidest tulenevaid õigusi.

Piret Kivi

31.05.2022